

AVTOPOEZA: PROCESI SAMOORGANIZIRANJA IN SAMOPOMOČI

Bernard Stritih, Miran Možina

Uvod

Ko se ozirava nazaj, ko iščeva po spominu in po zapiskih, ki so ostali kot sled dogajanja vse od leta 1975, ko se je naša dejavnost začela kot terapevtska kolonija za otroke s psihosocialnimi problemi na Rakitni, se nama vrača podoba živega vrtinca dogodkov, katerega gibanje se je včasih pospešilo, potem pa zopet umirilo, a se nikoli ni zaustavilo. Ostali so mnogi živi spomini in človeške vezi. Ostale so izkušnje človeške bližine, pa tudi številne (nekoč boleče) izkušnje nastajanja razmejitev in s tem povezanih sposobnosti razlikovanja različnih kvalitiet odnosov in ravni komuniciranja. Prav zato ni možno vsega kar prepustiti preteklosti. Delo in življenje hočeta biti izgovorjena, tega pa ni mogoče postoriti s povzetki in ponavljanjem že povedanega. Preteklih dogodkov ni več mogoče spremeniti, pač pa se s časom nujno spreminja način rekonstrukcije preteklosti. Vsako spominjanje pomeni novo ustvarjanje mentalnih podob. Preteklost se na novo odkriva ob srečevanju s sedanostjo, ki tipajoč išče korak v prihodnost. Porajajo se številna vprašanja, ki omogočajo postavljanje novih domnev za bodočnost, ki morda ne bo pretirano svetla, verjetno pa nič manj zapletena, zanimiva in vznemirljiva kot sedanost in preteklost. S tem ko poskuša posredovati naše izkušnje in koncepte, želiva dati tudi svoj prispevek k razvijanju *nove govorice*, ki nam bo morda omogočila videti in opisati probleme jutrišnjega dne tako, da ne bomo odpovedali pred naraščajočo kompleksnostjo, ampak bomo našli nove, kreativnejše odgovore.

Poglejmo si kot primer delček tega novega, ki je v nenavadnih okoliščinah nastal na nepričakovan način, nekako mimogrede, in dolgo ni bil

prepoznan kot kaj posebno pomembnega in vrednega. Gre za karikaturu, ki jo je prvi avtor začel risati, ko je na Inštitutu za sociologijo in filozofijo leta 1976 pri skupnem pogovoru o tem, kaj je bistvo rakitniške izkušnje, prišlo do takega zapleta, da se udeleženci pogovora (prostovoljni sodelavci in raziskovalna skupina na Inštitutu) niso več premaknili niti za ped naprej in se je dialog ustavil. Z nekoliko zlobe je prvi avtor najprej narisal vzgojitelja, ki v svoji demokratični vnemi nekega nemirnega otroka podre in mu hkrati dopoveduje, da ga ne sovraži. Domislica se mu je zazdela zabavna in na papir je napisal še nekaj fragmentov - misli, ki so bile izrečene na tem skupnem pogovoru. Ko je tako z vedno večjim veseljem krcal po papirju, so odnosi med udeleženci sestanka postajali še bolj zavozlani in naenkrat je v svoji risbi prepoznal klasično sceno z bogovi na Olimpu. Nad njim se riše vizija najvišjega boga, ki je že davno izginil in se ne bo več pokazal, dokler si ljudje tega ne bodo zaslužili; to najvišje božanstvo je pustilo na nebu svoj znak, letnico 1968. Pod Olimpom se dogaja vsakdanje življenje, polno protislovij, ki jih lahko vidimo tudi kot nekaj zabavnega, če upoštevamo, da bogovi vendarle bdijo nad vsem. Sebe je prvi avtor narisal na prostor, ki mu je še ostajal, kot kurirja, ki teka z Rakitne na Inštitut in nazaj. Tudi za svojo vlogo je našel mitsko prisposobo - tudi Prometej je bil nekakšen kurir. Vprašal se je, kaj bi lahko kot Prometej ukradel bogovom in odnesel vzgojiteljem na Rakitno. Prav v tistem trenutku zatopljenosti je zaslišal glasove, naj tudi on pové svoje stališče o konceptu prihodnje kolonije. Takrat mu je postalo jasno, da so udeleženci Rakitne 1975 grozečo zmedo srečno rešili tudi zato, ker je prvi avtor vedno znova ponavljal vprašanja: "Kako si se odločil, kako nameravaš to uresničiti...?" in ker se je potem vedno znova vračal k ugotovitvi: "Res je, da si nismo mogli misliti, kaj se bo dogajalo na Rakitni, toda še bolj res je to, da smo se za vse to sami odločili, da smo s svojo odločitvijo vse to sami naredili in da je meja našega dela točno tam, kjer bomo ugotovili, da ne vzdržimo več, da nam dogajanje uhaja in da narašča verjetnost katastrofalnih dogodkov." Približno to je prvi avtor takrat tudi povedal in presenečeno ugotovil, da je med udeleženci pogovora za nekaj sekund zavladal občutek medsebojnega strinjanja. Potem se je ozrl na svoj papir. Hotel je vse skupaj zmečkati, a se mu je posvetilo, da ve, kaj bi lahko bil ogenj, ki ga nosi Prometej. Napisal je stavek: "*Vsak se je sam odločil.*" Možnost odločanja torej ne pripada več le bogovom, ampak vsakomur; ko se je ponovno ozrl na tako nastalo karikaturu, se mu je zazdelo, da lahko v njej vidi vrtinec, v katerega so bili vsi enako ujeti. Vsakdo, vključno z "bogovi", se je ujel na svoj, edino zanj oz. zanj možen način. "Bogovi" so s tem izgubili imaginarni pomen in dobili simbolnega. Potem je narisal še dekliško postavo v desnem spodnjem kotu; okrog nje so se nabrale najprotislovnejše izjave, ki se jih je dalo vedno znova slišati med

prostovoljnimi sodelavci. Po eni strani so vztrajno ponavljali, da hočejo ven iz institucij, po drugi strani pa so razmere, v katerih je potekalo njihovo svobodno delovanje v akcijsko-raziskovalnem projektu Rakitna, pogosto primerjali z življenjem sužnjev ali agrarnih delavcev v Srednji Ameriki. V tistem trenutku se je prvemu avtorju zazdelo, da zmeda protislovij na papirju ustreza zapletenosti dejanskega dogajanja, hkrati pa je doživel izrazit občutek, da v tistem hipu ni bil kurir, ampak nekdo, ki sedi na robu dogajanja in riše, tako da je tudi njegova roka postala predmet njegovega opazovanja. Pravzaprav je bila roka, ki je risala, edino, kar je res videl pred seboj. Vse drugo so bile njegove predstave.

☐ Sedaj, po sedemnajstih letih, lahko v tej karikaturi vidiva delček *avtopoetskega procesa*, ki je omogočal, da so se v naših medsebojnih odnosih porajale vedno nove zamisli za uresničevanje naših želja, hkrati pa so se vse dejavnosti iztekale nazaj v skupino. Udeleženci so prišli z zelo različnimi željami in predstavami o cilju, vendar so zanesljivo lahko uresničevali le eno: vsakdo je sam zase odločal, ali bo sodeloval in iskal sebi ustrezen način preživetja v splošni kaotičnosti odnosov. Stavek, da "nihče nima časa za nič", lahko poskušava razumeti tako, kot bi ga morda razumel Dušan Pirjevec. Ni bilo časa za Nič. Ljudje so pridno delali in izpolnjevali vsak svojo vlogo. S tem je bil čas dobro izpolnjen, smiselnost tega dela pa ni bila kje zunaj skupine oz. v prihodnosti, ampak prav v skupnem bivanju, ki je bilo vsestransko naporno, ker smo si to napornost dovoljevali videti in doživeti. Zato ni čudno, da smo bili sami presenečeni nad tem, kar se nam je dogajalo, saj ni bilo prav nič podobno "vizijam dobre družbe", o katerih so govorili politiki, ki jim sicer nismo verjeli, a vseeno tudi nismo mogli verjeti tega, da smo se kljub velikim naporom dobro počutili. To je še posebno presenetljivo, ker na karikaturi ni mogoče najti kakšnega splošnega vodje niti zaslutiti kakšnih varnih meja skupine. Hkrati pa si ob tej risbi lahko obnoviva vtise o tem, kako so okoličani pa tudi razni strokovnjaki in novinarji, ki so nas obiskali, strmeli in kako nas niso razumeli. To pa pomeni, da je bila razlika med zunaj in znotraj skupine oz. sistema zelo očitna. Šele iz velike časovne oddaljenosti se pokaže, da razne medsebojne napetosti niso bile odveč, ampak so bile del kompleksnosti oz. konstitutivne sestavine procesa, v katerem so se porajala posebna *pravila pogovarjanja*, svojski vzorci medsebojnih odnosov, in zorele skupne odločitve, ki so nas ovijale v skupno *odnosno mrežo*, ki se je nenehno obnavljala in razvijala. Meniva, da nam šele pojem avtopoeza omogoča razmišljanje o tem nastajanju oz. postajanju, ki je bilo hkrati tudi minevanje, pustilo pa je neizbrisno sled v življenju številnih prostovoljnih sodelavcev in otrok, ki smo v odkrivanju novih odgovorov na kompleksnost svojega časa in prostora črpali tudi življenjski smisel.

Kako odgovoriti na kompleksnost, kako jo reflektirati, opisati, je temeljni izziv najinega raziskovalnega dela, katerega del je tudi pričujoči članek. Najprej podajava nekaj osnovnih informacij o konceptu avtopoeze kot posebnem tipu samoorganizacije in o teoriji kompleksnih sistemov oz. o znanosti o kompleksnosti, katere del je koncept avtopoeze, tako da bi v nove prostore, ki ga ta koncept oz. teorije odpirajo, lahko vstopili tudi tisti, ki se z njim(i) še niso srečali. Po tem splošnem in bolj informativnem poglavju sledijo poglavja, ki opisujejo najino oz. naše delo od leta 1975 v okviru skupinskega dela v procesu psihosocialne pomoči otrokom in mladostnikom. Najprej prikaževa povezave in razlike med novimi družbenimi gibanji po prelomnem letu 1968 pri nas in drugod po Evropi, nato pa povezavo med uporom proti institucijam (oz. begom iz institucij) in začetkom naših akcijsko-raziskovalnih projektov. Sledi opis skupine za samopomoč in tabora kot avtopoeetskega sistema. Spoznanje, da naše delo presega t.i. (socio)terapevtski okvir in da ustreza značilnostim postmoderne (vrtinčastega) družbenega gibanja, pa je glavna tema zadnjega poglavja. Hkrati je stil najinega pisanja tak, da je v vsakem delu prisoten tudi vtis celote. To sva želela, čeprav to pomeni, da se ravni opisov večkrat prepletajo, so manj urejene in se večkrat ponavljajo.

Na koncu tega uvoda želiva zapisati Eliotove verze (T. S. Eliot, Pesmi, 1982, str. 122-123), ki s pesniško tankočutnostjo zajemajo resnico o celostnosti in (samo)rekurzivnosti našega trenutka tu in zdaj. Želiva in upava, da je navdih teh verzov prisoten tudi v najinem znanstvenem delu. Meniva, da sta podobna želja in upanje danes prisotna v srcu in razumu mnogih znanstvenikov, ki hočejo odpreti moderni znanosti pot v novo dobo, v novo paradigmo. V tem novem vzorcu imata znanost in poezija nekaj skupnega - obe se skromno klanjata nedosegljivi *celostnosti* in s tem povezani *skrivnostnosti* resnice trenutka *življenja* tu in zdaj.

- (...) ne bomo odnehali raziskovati
in konec našega raziskovanja
bo da prišli bomo tja kjer smo začeli
in spoznali kraj prvokrat.
- (...) in otrok na jablani
ne znan, ker ni bil iskan
a slišen, na pol slišen,
v tišini, med valoma morja.

Avtopoeza - zgodovina nastanka tega koncepta kot dela znanosti o kompleksnosti oz. teorije kompleksnih sistemov in njegov pomen za naše delo

Humberto Maturana piše v svojem uvodu k eseju *Biologija kognicije* (v Maturana, H., Varela, F., *Autopoiesis and Cognition - The Realization of the Living*, 1980, str. XI-XXX) med drugim tudi o tem, kako je prišlo do oblikovanja koncepta avtopoeze. Pravi, da so ga že od otroštva zanimale rastline in živali in da se je pogosto spraševal, kaj jih dela žive. V času študija medicine (1948-1953) se je spraševal, "kakšne vrste sistemi so živi sistemi, tako da lahko umrejo, in kako to, da imajo sposobnost kognicije." Leta 1954 je začel v Angliji študirati biologijo in nato študij nadaljeval v ZDA. Leta 1960 se je po šestih letih študija in raziskovanja v tujini vrnil domov v Čile in nato na medicinski fakulteti v Santiagu opravljal raziskave na področju nevrofiziologije in nevroanatomije. Hkrati je sodeloval pri pouku študentov medicine, kjer je prevzel odgovornost, da jim bo posredoval nekaj razumevanja o organizaciji živih sistemov kot avtonomnih enot in o njihovem možnem izvoru na zemlji. Osrednje vprašanje, ki so ga študentje vedno znova postavljali, je bilo: "Kaj je tista značilnost živih sistemov, ki izvira iz samih začetkov življenja na zemlji in je od takrat v naslednjih generacijah ostala nespremenjena? Kaj je nespremenljiva značilnost živih sistemov, okoli katere poteka naravna selekcija?" Težave pri odgovarjanju na to vprašanje, pravi Maturana, so bile epistemološke in lingvistične. Z danim jezikom lahko povemo samo tisto, kar ta jezik dopušča. Moral je nehati razmišljati o živih sistemih kot o odprtih sistemih, ki so definirani prek okolja, potreboval je jezik, ki bi opisal in ohranil avtonomijo kot osrednjo značilnost enot živih sistemov. Moral se je torej izogniti pojmom, kot o namen, cilj, uporaba ali funkcija.

Maja 1968 je prišlo na državni čilski univerzi do revolucije. študentje so prevzeli upravljanje univerze v svoje roke in poskušali reformulirati filozofijo, ki je bila podlaga njeni organizaciji. Maturana se jim je pridružil. Vse običajne študijske aktivnosti so se prekinile in študentje in nekaj članov pedagoškega osebja so poskušali povedati nekaj novega. Ni bilo lahko. Jezik se je pokazal kot past, vendar je bila celotna izkušnja čudovita šola, kjer je vsak posameznik lahko odkril, kako gluhonem in slep je. Lahko se je bilo ujeti v lastni ego, toda če se je komu uspelo od tega vsaj malo osvoboditi, je lahko začel poslušati in njegov jezik se je pričel spreminjati; in nato in samo nato je lahko izrekel nove stvari. To je trajalo nekaj mesecev. Leta 1969 je Maturana začel prvič govoriti o živih sistemih kot enotah, za katere je značilna temeljna *cirkularnost* v proizvodnji lastnih sestavin.

Leta 1972 se je Maturana skupaj z Varelo lotil pisanja novega eseja, ki naj bi dopolnil esej *Biologija kognicije* iz leta 1969. Bila sta nezadovoljna z izrazom "cirkularna organizacija", želela sta najti besedo, ki bi posredovala temeljno značilnost organizacije vsega živega, tj. avtonomijo. V teh okoliščinah je prišlo do pogovora s prijateljem o njegovem eseju o Don Kihotu, v katerem je analiziral Don Kihotovo dilemo - ali naj sledi poti orožja (praxis, akcije) ali poti besede (poiesis, kreacije, proizvajanja). Odločil se je za pot praxis in se odrekel poti poiesis. Maturana pravi, da se je takrat prvič zavedel moči besede "poiesis" in skoval besedo, ki sta jo potrebovala: *autopoiesis*. To je bila beseda brez zgodovine, beseda, ki je lahko direktno posredovala, kaj se dogaja v dinamiki avtonomije, ki je lastna živim sistemom. Odkritje te besede se je kasneje pokazalo za zelo dragoceno. Dosti lažje se jima je bilo izogniti vedno prisotni pasti, da ni možno reči ničesar novega, ker jezik tega ne dovoli. Nista se mogla izogniti tradiciji, vendar sta se lahko z ustreznim jezikom drugače orientirala ter ustvarila novo perspektivo in novo tradicijo.

Ko je leta 1980 na Nizozemskem izšel angleški prevod njunega eseja *Avtopoeza*, o tem ni bilo več dvoma, kar je v briljantnem uvodu k eseju z analizo potrdil tudi Stafford Beer, eno velikih imen moderne kibernetike (kibernetike drugega reda). Z neprikritim navdušenjem priznava kolegoma, da sta s svojim esejem odprla nova obzorja v biologiji, kibernetiki, epistemologiji, psihologiji in še marsikje. In tega po Beerovem mnenju nista naredila na interdisciplinaren, temveč na *transdisciplinaren* način. Na *metasistemski* način sta presešla mrtvotoke modernih (sub)specializiranih znanosti in navidezni izhod v interdisciplinarnosti. Ustvarila sta sintezo na višji ravni, kar tudi pomeni, da njunega prispevka ni mogoče klasificirati v predale starih kategorij in disciplin. Kdor vzame esej *Avtopoeza* resno, mora na novo premisliti celotno znanje. *Avtopoeza* sodi v novo knjižnico. Poglejmo si zdaj njuno definicijo avtopoeze:

Avtopoeza (samoproizvajanje) je vrsta *samoorganizacije*. (...) Avtopoetski sistem je homeostatski sistem, ki ima lastno organizacijo za temeljno spremenljivko, ki jo ohranja konstantno. Predmet produktivnih interakcij sestavnih delov sistema so prav ti sestavni deli. To je organizacija življenja in hkrati organizacija avtonomije." (Maturana, H., Varela, F., 1980, str. 78-79; poudarki B. S. in M. M.)

Če pogledamo to definicijo avtopoeze, lahko ugotovimo, da so posledice avtopoetske organizacije zelo velike:

1. Avtopoetski sistemi so *avtonomni*; to pomeni, da podrejajo vse spremembe vzdrževanju lastne organizacije, ne glede na to, kako globoke so lahko njihove transformacije v procesu.
2. Avtopoetski sistemi so *individualni*; to pomeni, da prek vzdrževanja

nespremenljivosti svoje organizacije, ki jo neprenehoma proizvajajo, aktivno vzdržujejo identiteto, ki je neodvisna od interakcij z opazovalcem.

3. Avtopoetski sistemi so *enote* samo zaradi svoje specifične avtopoetske organizacije - njihove operacije določajo njihove meje v procesu samoprodukcije.
4. Avtopoetski sistemi nimajo inputov in outputov. Lahko jih *perturbirajo* nepovezani dogodki in lahko pride do notranjih strukturnih sprememb, ki kompenzirajo te perturbacije. Če se perturbacije ponavljajo, lahko pride v sistemu do ponavljajočih se nizov notranjih sprememb, ki so lahko enake ali pa ne. Katerikoli niz notranjih sprememb pa je vedno podrejen vzdrževanju organizacije sistema, to je pogoj, ki definira avtopoetski sistem. Katerikoli odnos med temi spremembami in potekom perturbacij, na katerega lahko pokažemo, spada v področje, v katerem sistem opazujemo, nima pa to zveze z njegovo organizacijo." (Maturana, H., Varela, F., 1980, str. 80-81; vsi poudarki B. S. in M. M.)

V eseju *Avtopoeza* pa je ostalo odprto oz. sporno vprašanje, ali so tudi človeške družbe biološki sistemi, torej ali so tudi socialni sistemi oz. institucije avtopoetski in s tem živi sistemi. Avtorja nista našla soglasja o tem, S. Beer pa je na to vprašanje odgovoril odločno pritrdilno. Maturana še danes vztraja pri razlikovanju med živimi in socialnimi sistemi ter predlaga, da skupek avtopoetskih sistemov, ki so prek realizacije svoje avtopoeze v interakciji drug z drugim, ustvarja in integrira sistem, ki deluje kot medij, v katerem uresničujejo svojo avtopoezo. Tako tudi v knjigi *Drevo spoznanja* (angleški prevod *The Tree of Knowledge*, 1987) skupaj z Varelo govorita o avtopoetskih sistemih prvega (npr. enocelični organizmi) in drugega reda (npr. metacelični organizmi) ter o strukturnih spojih tretjega reda (third-order couplings; podobno kot v primeru celičnih interakcij pri metaceličarjih je tu en organizem strukturno spojen z drugimi organizmi, tako da so drugi izvor perturbacij). Za naše delo se je zaenkrat pokazalo celo kot dobro, da obstajajo razlike med pogledi, saj to omogoča več svobodnega prostora za lastni temeljitejši premislek in diferenciacijo na osnovi lastnega raziskovanja. Zaenkrat se nama je za naše delo (tudi pri pisanju tega članka) zdelo bolj navdihujoče Beerovo stališče. Šele prav v zadnjem času pa se nama je pokazalo, da je to stališče lahko tudi spolzko in da lahko z njim zdrsnesh v pasti stare epistemologije, značilne za industrijsko družbo.

Kot znanstvenika poskuša razmišljati o svojem delu predvsem kot o raziskovanju kompleksnosti. S tem se pridružujeva pomembni težnji v moderni znanosti. Za to težnjo je značilno, da poskuša najti korekcijo za razne oblike redukcionizmov. Lahko rečeva, da je ta težnja vedno bolj prisotna v vseh vejah znanosti in da je, kot pravi Heinz von Förster,

"transdisciplinarna". Transdisciplinarnost znanosti o kompleksnosti pa po njegovem pomeni razumevanje detajlov, potem interdisciplinarnost (torej povezovanje razumevanja detajlov med različnimi disciplinami) in hkrati razumevanje samega razumevanja (H. von Förster, v Snow, B. A., 1990, str. III).

Danes v svetu gotovo ni avtorja, ki bi si upal trditi, da lahko poda natančen pregled celotnega področja t.i. *sistemske znanosti* (Snow, B. A., 1990, str. 8), ali kot se v zadnjem času vse pogosteje uporabljata sinonima - *teorije kompleksnih sistemov* (Kratky in Wallner, 1990, str. 8) oz. *znanosti o kompleksnosti* (Snow, B. A., 1990, str. 8), saj je še vedno zelo živo, polno rasti. Se pa danes že dosti jasneje kažejo nekateri mejniki te nove znanosti, ki pomeni temeljito reorganizacijo celotnega človeškega védenja. Meniva, da je dobro, da v grobem zariševa znanstveno področje, po katerem se gibljeva, predeñ se bova v okviru te znanosti spustila v opisovanje nekaterih projektov zadnjih let, v katerih sva sodelovala. Pregled v veliki meri povzemava po avtorju Blainu A. Snowu, ki je pozimi 1990 izdal svetovni pregled edukacije na področju sistemske znanosti. Knjiga je rezultat nekajletnega raziskovalnega projekta, ki sta ga spodbudila Heinz von Förster, veteran kibernetike, in Fritjof Capra, fizik, avtor zelo popularnih knjig o novi paradigmi v znanosti.

V štiridesetih letih tega stoletja so se pojavile znanosti, ki so se začele ukvarjati s proučevanjem vedenja kompleksnih sistemov:

1. *Kibernetika in z njo povezane discipline*: znanost o učinkoviti organizaciji, ne glede na njeno materialno realizacijo; proučuje raznolikost, informacijo in kontrolo, cirkularnost in rekurzivnost, proces, adaptacijo in evolucijo, procese opazovanja in odločanja prvič, v opazovanih sistemih (kibernetika prvega reda), in drugič, v opazujočih sistemih (kibernetika drugega reda). Vplivala je na mnoga področja znanosti, vključno s kognitivnimi in behaviorističnimi znanostmi, družinsko psihoterapijo in psihiatrijo, komunikacijsko znanostjo in elektroniko, znanostjo o upravljanju, računalništvo, vzgojo, ekologijo, ekonomijo in političnimi vedami.
2. *Splošna teorija sistemov* in z njo povezane discipline; spodbuja razvoj teoretičnih sistemov, ki so uporabni na več kot enem samem tradicionalnem področju znanja, raziskuje izomorfnost konceptov, zakonov in modelov na različnih področjih ter pomaga pri koristnih prenosih z enega področja na drugo, spodbuja razvoj ustreznih teoretičnih modelov na področjih, kjer jih primanjkuje, zmanjšuje podvajanje teoretičnih prizadevanj na raznih področjih, spodbuja celostnost znanosti, s tem da izboljšuje komunikacijo med znanstveniki. S to teorijo sta povezani Bogdanova "tektologija" in Smutsov "holizem". Teorija obćih sistemov

je vplivala na mnoga področja, vključno z znanostjo o upravljanju, družinsko terapijo in psihiatrijo, edukacijo in edukacijsko tehnologijo, teoretično biologijo, ekologijo, ekonomijo, urbanizmom in urejanjem krajine ter političnimi vedami.

Raziskovanja *samoorganizacije* in *neravnotežnih sistemov* so naslednje pomembno področje znanosti o kompleksnih sistemih in izhajajo s področij, kot so fizikalna kemija, dinamika tekočin, biofizika, ter v zadnjem času iz razvitih znanosti o kompleksnih dinamičnih sistemih in kaosu.

Te prve štiri raziskovalne tradicije so zgradile velik del teoretičnega okvira, v katerem so nekatera tradicionalna področja naredila nove korake in tako v mnogočem postala sistemske znanosti. Mnoga od teh povojnih področij so veliko prispevala k raziskovanju kompleksnosti. Med pomembnejšimi proizvodi kompleksnosti informacijske dobe so računalniški, informacijski in komunikacijski ter poslovni in upravni sistemi. Inženiring in znanost o upravljanju sta igrala pomembno vlogo v razvoju raziskav kompleksnosti in tako lahko govorimo o *sistemskem inženiringu* in *sistemskem upravljanju* kot o posebnih znanostih o kompleksnosti. Čeprav *računalniška znanost* v strogem pomenu ni sistemska znanost, je računalnik integralni del v raziskovanjih kompleksnosti na vseh področjih.

Naslednje področje, *kognitivna znanost*, se je v zadnjih nekaj desetletjih v marsičem razvijalo vzporedno s sistemsko znanostjo in je bilo še posebno blizu kibernetiki in računalniški znanosti. Postopno izgrajevanje boljšega razumevanja kognicije je bilo osrednja skrb mnogih sistemskih raziskovalcev. Mnogi, ki so največ prispevali k razvoju znanosti o kompleksnosti, so ravno tisti, ki so iskali možnosti boljšega razumevanja kognitivnih sistemov.

Napajajoč se iz teorij kognitivnih sistemov je vzkliko še eno pomembno področje raziskovanja, ki je prispevalo k našemu razumevanju sistemske dinamike in organizacije - *sistemska terapija*. Še posebno družinski terapevti so prek obsežnega kliničnega raziskovanja pomembno prispevali k našemu razumevanju, kako delujejo človeški sistemi in kako v kontekstu medčloveških odnosov nastajajo razne motnje, npr. shizofrensko ali odvisnostno vedenje.

Končno, ekološka znanost je v samem bistvu sistemska znanost, čeprav je običajno ne razumemo tako. *Sistemska ekologija* v širšem smislu je postala splošno proučevanje funkcionalnih odnosov med naravnimi sistemi ter naravnim okoljem in človeškimi sistemi.

K seznamu B. A. Snowa bi rada dodala še prispevke, ki so k teoriji kompleksnih sistemov prišli s področja t.i. *skupinske dinamike* oz. *skupinskega dela*. Skupinska dinamika je gotovo ena od pomembnih prekretnic v znanosti in družbenih praksah prve polovice našega stoletja.

Novi pogledi na fenomen človeške skupine in novi pristopi so se razvijali hkrati z medsebojnim oplajanjem in v intenzivnem iskanju možnosti sinteze. V okviru *sociološko-antropološkega* pristopa se je razvijala podoba skupine kot strukture statusov in vlog, ki zagotavljajo notranjo in zunanjo diferenciacijo, hkrati pa pomenijo tudi možnost premoščanja razlik med človekovo individualno (biološko in psihološko) in družbeno naravo. Sociološki pristop je odpovedal pri srečevanju z vprašanjem avtonomnosti in posebne identitete skupine. Tako je *psihologija* poskušala odgovoriti na vprašanje avtonomnosti skupine in na vprašanja o komunikaciji v skupini z uvajanjem pojmov, ki so bili privzeti iz individualne psihologije in psihoanalize: vprašanje projekcij nezavednega, transferni pojavi v skupini, skupinske predpostavke, notranji konflikti v skupini in komunikacijski vzorci komunikacije dvojne vezi (double bind). Psihološki pristop se je v razlagi skupinskih fenomenov in njihovem izkoriščanju za doseganje terapevtskih in socialno-pedagoških učinkov izkazal za nezadovoljiv pri obravnavanju vprašanj o vplivanju socialnega konteksta na notranje dogajanje v skupinah in na pojave sinergije ob srečevanju skupine z družbenim okoljem. Tretja vzporednica razvoja skupinske dinamike je *intuitivno-kulturološki* pristop, ki ga je razvil Jakob Moreno. Pod streho nekaterih pojmov, privzetih iz filozofije in kulture, je ustvaril prostor za eksperimentiranje s fenomenom spontanosti pri posameznikih in v medosebnih interakcijah. Teorija skupinske dinamike je nastala kot poskus organiziranja povsem raznorodnih odkritij v model, ki bi ustrezal zahtevam tradicionalne znanstvene paradigme v smislu ustvarjanja kavzalnih shem. Številnost šol skupinske dinamike, ki so se razvile okrog notranje razcepljenega teoretskega konstrukta in okrog fenomenov, ki jih ni bilo možno ujeti in v celoti integrirati, ne govori o razcvetu skupinske dinamike, ampak o njenem koncu. Medtem ko so se nekatere šole skupinske dinamike izpraznile v komercialnost, pa so druge postopno preraščale v družbena gibanja in so torej same predstavljale kompleksnejše družbene fenomene, kakor pa jih je bilo možno misliti z njihovimi pojmi. Na tej točki pomeni skupinska dinamika izziv za razvoj teorije kompleksnih sistemov, hkrati pa tej teoriji prinaša svoja znanja pa tudi številna nerešena vprašanja skupaj s številnimi neuspehi in zablodami v smislu reifikacije skupinsko-dinamičnih pojmov in poskusov fundamentalizma. Maturana je pokazal, da nereflektirano sprejemanje spontanosti na družbeni ravni pomeni neposredno nevarnost totalitarizma. Teorija kompleksnih sistemov odpira možnosti za upoštevanje pomena opazovalca, ki v skupinski samoopis vnaša etične dileme in odpira možnost umevanja ljubezni kot nepogrešljive dimenzije za doseganje novih razvojnih možnosti družbe oz. socialnih sistemov (H. Maturana, 1980, str. XXIV-XXX).

Tako lahko vidimo, da je področje raziskovanja, ki ga zaobjema raziskovanje o kompleksnih sistemih, zelo široko; vključuje globalno politiko, ekonomijo, dinamiko gozdnih in morskih ekosistemov, vreme, imunski sistem, možgansko strukturo in funkcijo, živčna mrežja, urbanistični razvoj, družino, upravljanje korporacij, prebiotično evolucijo, kemijo beljakovin, umetno inteligenco in proces učenja, če omenimo samo manjši del področij. Večina ljudi, ki so vključeni v raziskovanje kompleksnih sistemov, deluje v okviru enega ali več tradicionalnih področij; gre za matematike, fizike, kemike, biologe, ekologe, kognitivne znanstvenike, sociologe, antropologe, terapevte, psihologe, menedžerje, ekonomiste, računalniške strokovnjake, arhitekto, inženirje, filozofe, zdravnike itd., za vse, ki s svojim strokovnim delom prispevajo k boljšemu razumevanju kompleksnih dinamičnih sistemov in njihovega vedenja.

Kot celota predstavljajo te multidisciplinarne znanosti *ново sintezo* v moderni znanosti. Njene nove razsežnosti in mejnike šele začenjamo razumeti. Mnogi govorijo, da gre za pravo znanstveno revolucijo, za spremembo znanstvene paradigme. Te spremembe ne vplivajo samo na znanstveno področje, temveč na celotno družbeno sfero. Tako se poleg konceptualne baze v znanosti spreminja tudi področje industrije in bančništva, spreminjajo se naše univerze in raziskovalni centri. Znanosti o kompleksnosti so veliko gibanje k novemu pogledu na svet in novi ureditvi celotnega človeškega vedenja.

Gotovo bi natančen pregled konceptualnih okvirov znanosti o kompleksnosti, ki so danes na voljo, presegel namen najinega članka, vendar je dobro, da vsaj v grobih črtah zariševa nekaj značilnosti te znanosti "nove dobe" (ta oris prav tako povzemava po že omenjeni publikaciji Blaina A. Snowa). Znanosti o kompleksnosti imajo med drugim naslednje značilnosti:

- *multi- oz. interdisciplinarno sodelovanje*; kljub tradicionalnim delitvam in mejam prihaja do sodelovanja med mnogimi področji; vključeno je sodelovanje med matematičnimi, fizikalnimi in biološkimi znanostmi, družbenimi in humanističnimi znanostmi ter behaviorističnimi in kognitivnimi znanostmi pri reševanju problemov, ki so skupni kompleksnim sistemom. V mnogočem je to sodelovanje, kot pravi von Förster, *transdisciplinarno*, torej ne gre le za razumevanje področja raziskovanja, temveč tudi za raziskovanje samega razumevanja;
- *kompleksnost in sistemskost*; multiplost, raznolikost; raziskovanje sistemov; raziskovanje *kompleksnosti* sistemov ali v sistemih; običajno se preučuje *veliko število spremenljivk*, ki so pogosto povezane z velikim številom objektov, delov, elementov v interakciji drug z drugim in z njihovim zunanjim okoljem;
- *nelinearnost in kaos*; nedoločnost, nepredviljvost; večina kompleksnih

sistemov kaže veliko stopnjo nelinearnosti, tj. večina pojavov v naravnem svetu zahteva za svoj opis uporabo *nelinearnih enačb*. Nelinearni elementi sistema pomenijo, da so stanja sistema v prihodnosti zelo nepredvidljiva in odkritje kaosa v nelinearnih sistemih je bolj ali manj zasenčilo idealni klasični determinizem;

- *časovnost in evolucija*; proces in funkcija, nepovratnost, dinamika; vplivi časa, sprememba, proces in evolucija so osrednje teme; večina kompleksnih sistemov je videti kot *dinamično zaporedje koherentnih, razvijajočih se, interaktivnih procesov*, ki se občasno kažejo v stabilnih strukturah; nimajo jasno definiranih stabilnih stanj, temveč veliko možnih ravnotežnih stanj. Za razumevanje sveta na vseh področjih sta temeljnega pomena čas in nepovratnost. Zaradi tega je *procesna filozofija* postala osrednji predmet diskusij. Dejansko je na osnovi razvoja empiričnih znanosti in znanosti o kompleksnosti v zadnjem obdobju omogočen nadaljnji razvoj *obče teorije evolucije* za sisteme vseh vrst;
- *daleč od ravnotežnih pogojev*; odprti sistemi; večina pojavov, ki se jih raziskuje, so *odprti sistemi*, to pomeni, da kažejo delno odprtost prek stalne izmenjave snovi in energije z okoljem, stanje, ki v ustreznih razmerah lahko ohranja red v sistemu, in stanje, ki ga je mogoče vzdrževati, samo če je sistem daleč od ravnotežja;
- *mreža ali vzporedna interakcija in struktura*; medsebojne povezave; za kompleksne sisteme je pogosto značilna *vzporedna mrežna struktura*; s številnimi povezavami med enotami; možgani so morda najbolj dovršen primer zelo gostih medsebojnih povezav vzporednih mrežij;
- *cirkularnost*; povratna zveza, rekurzivnost, samoreferenčnost; ponavljajoča se tema v znanostih o kompleksnosti so razne oblike krožnih, cirkularnih ali samoreferenčnih procesov; ti vključujejo povratne zveze in *cirkularne vzročne procese vseh vrst*, samoobnavljajoči se in samoreferenčni proces živih bitij, za katerega se uporablja naziv *avtopoeza*, in cirkularnost, ki se pojavlja v teorijah samoreferečnosti v kognitivni organizaciji;
- *celostnost, celota in samoorganizacija*; nastanek, povezave, sinteza. Celostnost, značilnost sistemov, da kažejo vedenja ali lastnosti, ki se jih ne da izpeljati iz lastnosti ali struktur njihovih sestavnih delov, je še ena značilnost sistemov z mnogimi spremenljivkami. Zaradi nelinearnosti sistemov sistema ni mogoče razumeti samo prek analize njegovih delov; upoštevanje celote je zato nujni sestavni del pri raziskovanju nelinearnih sistemov. Trenutno prihaja od premika od popolnoma redukcionističnega pristopa k bolj *uravnoteženemu opisu delov in celote* v interakciji kompleksnega sistema;

- *nematerializem*; pozornost na informaciji, komunikaciji in organizaciji; na splošno se principi kompleksnih sistemov lahko uporabljajo ne glede na to, kako so realizirani v materiji; sistem je seznam spremenljivk, ne pa objekt ali stvar. Pozornost na "sistemih" pomeni ustrezno osredotočenost na *nematerialno področje informacije in entropije*, nadzora in komunikacije, reda, organizacije, vzorca in odnosov, pretoka in izmenjave informacij, kodiranja, epistemologije itn., in na zakone, ki iz njih izhajajo in za katere se včasih uporablja skupni naziv *fizika informacije*;
- *opazovanje in epistemologija*; misel in procesi odločanja; opazovalec, ki ve, razmišlja in se odloča, pogosto igra pomembno vlogo pri raziskovanju kompleksnosti. S procesom zavestnega opazovanja in odločanja se še posebno ukvarja kibernetika. Z aplikacijo teorij samoreference na procese opazovanja, vključno s kognicijo in drugimi pojavnimi oblikami inteligence, je bila kibernetika uporabljena sama na sebi in je razvila *epistemologijo sistemov*, ki vključuje svoje opazovalce (kibernetika drugega reda). Ta kibernetika se razlikuje od kibernetike prvega reda, ki se je bolj zanimala za ontologijo sistemov, opazovanih od zunaj;
- *računalniška perspektiva*; s svojo veliko sposobnostjo simuliranja in modeliranja kompleksnih sistemov je računalnik *primarno raziskovalno orodje* znanosti o kompleksnosti. Tako je na osnovi množične uporabe računalnika v sodobni znanosti prišlo do ustrezne računalniške perspektive; na računalniško simulacijo se opira velik del raziskovanja tako v matematičnih kot tudi v fizikalnih in bioloških znanostih.

Večina teh tem je tesno povezanih in se med seboj podpirajo. Skupaj predstavljajo novo usmeritev v znanstvenem raziskovanju. Te in druge teme so do neke mere prisotne v večini teh znanosti. V nekaterih sistemskih znanostih so bolj prisotne ene teme, v drugih pa druge; vse niso nujno prisotne povsod. Temi avtopoeza in samoreferenčni sistemi se vsekakor pojavljata skoraj povsod.

Nova družbena gibanja po prelomnem letu 1968 pri nas in drugod po Evropi - povezave in razlike

Meniva, da se je v našem stoletju zgodil zgodovinsko pomemben premik že leta 1968. Najbrž je še prezgodaj za dajanje dokončnih ocen o posledicah tega premika, ker zgodovinsko obdobje, ki se je takrat pričelo, nikakor še ni zaključeno. Ker misliiva, da je tudi začetek naših akcijsko-raziskovalnih projektov povezan s tistim, kar se je takrat premaknilo v svetu in pri nas, naj navedeva misel Felixa Guattarija, ki je leta 1972 zapisal:

"Maj 1968 je morda sprostil militantne načine vedenja, ni pa osvobodil možganov, ki so ostali zapacani in potrebujejo mnogo več časa, da bi se lahko odprli za nov način postavljanja vprašanj o blaznosti, homoseksualnosti, drogah, delinkvenci, prostituciji in osvobajanju žensk." (F. Guattari, 1983, str. 29)

Iz razlogov, o katerih bova še govorila, morda danes več vemo o tem, kaj se je leta 1968 dogajalo na ulicah Pariza in še marsikje drugje, kot pa o tem, kaj se je dogajalo pri nas doma. Pa vendar lahko domnevamo, da se je nekaj pričelo premikati tudi pri nas. Militantne načine vedenja je oblast pri nas spretno preprečevala, nadzorovala in razkrajala. In če uporabiva Guattarijevo metaforo, bi se lahko vprašala: Kako so bili takrat zapacani naši možgani? Temu pa nujno sledi vprašanje: Kako je sploh mogoče očistiti tisto, kar onemogoča funkcioniranje miselnih zmogljivosti oziroma kar lahko zmanjša blokade psihičnih in duhovnih potencialov?

Ideje, ki jim je bil prvi avtor takrat "predan", so bile zelo preproste:

- Militantni načini vedenja in kakršnegakoli javnega izražanja drugačnosti bodo še nekaj časa onemogočeni. *Uničevalnih možnosti državnih in političnih aparatov* ne smemo podcenjevati, prav tako ne smemo omalovaževati mehanizmov t.i. proletarskega internacionalizma, ki delujejo prikrito in morda brez kakršnegakoli nadzora - dokaz za to so bili dogodki na Češkoslovaškem.
- Nevarne smeti v miselnih in duhovnih mehanizmih naših ljudi so zlasti razne *zastarele ideje*, ki posameznikom sicer omogočajo preživetje v sistemu, ki ni dovolj kompleksen, da bi lahko uspešno uporabljal dosežke sodobne znanosti in tehnike ter plodove razvoja kulture in duhovnosti v svetu. To so ideje, ki pomenijo *umik v neko obliko privatnosti* (počitniške hišice, nekatere oblike potrošništva...) in *umik v ideologijo individualne genialnosti* (delo za zaprtimi vrati, v samoti ali v zaprtem krogu enako mislečih ljudi ipd.). Te "tehnike preživetja" so lahko toliko nevarnejše, ker se na ravni doživljanja posameznikov morda kažejo kot edine možne in kot relativno uspešne oblike delovanja.
- Ideja *skupinskega dela* se je ponujala kot na dlani. To ni bilo niti militantno izražanje drugačnosti niti umik iz javnega življenja. Skupinsko delo je prvi avtor razumel predvsem kot možnost *dialoga* o vseh pomembnih vprašanih življenja - od družinskih problemov do problemov odnosov v institucijah, od vzgojnih problemov do problemov duševnega zdravja in eksistencialnih stisk naših ljudi. Logično sklepanje je bilo takole: če bodo ljudje dobili priložnost razpravljati o problemih, bo nastal razmik med trenutkom, ko nekdo kot posameznik na delovnem mestu zazna problem, in trenutkom, ko pritisne na gumb, ki je predviden kot programirani način "reakcije

aparata". časovni razmik (razporek) v mehničnem izpolnjevanju organizacijskih scenarijev bo večji, če bodo ljudje imeli priložnost v skupinskem dialogu odkriti nekakšno draž razmišljanja o problemih; potem bodo programirani mehanizmi za iztrebljanje problemov pričeli "zamujati". To lahko ogrozi samoreproduktivne zmožnosti družbenih tvorb in sproži potrebe po resničnih razvojnih spremembah.

Te ideje so bile najbrž preveč naivne, da bi bilo možno pričakovati kakršnekoli resnične spremembe. Hkrati pa so bile prav te ideje za prvega avtorja vabljive in če se danes vpraša, kako je mogoče, da je vložil toliko napomega dela najprej v izvedbo terapevtske kolonije na Rakitni in potem še v mnoge druge oblike prostovoljnega dela, potem si lahko precejšen del motivacije razloži na ta način. Dogajanje na Rakitni zato vidiva skozi ta očala kot drobec tistega *nemira*, ki se je leta 1968 pritihtapil tudi k nam, z drugimi očali pa isti proces vidiva tudi kot posebni splet dogodkov oziroma kot določeni *interakcijski, samorekurzivni proces*.

V zvezi s poročili o delu v terapevtski koloniji na Rakitni je bilo večkrat postavljeno vprašanje, kako nam je uspelo *motivirati* naše prostovoljne sodelavce. Vsem članom skupine so taka vprašanja zvenela predvsem smešno. Šele danes razumeva zapleteno ozadje takih vprašanj. Dejavniki političnega nadzora, ki so desetletja dolgo onemogočali kakršnokoli spontano skupinsko dejavnost in so po drugi strani vzdrževali razne navidezne prostovoljne dejavnosti, so hkrati ohranjali mnenje, da so naši ljudje nezainteresirani za karkoli, kar ni plačano ali povezano s potrošništvom. Na tej točki se zopet srečamo z gibanji, ki so nastala leta 1968. To je bil čas, ko se je zlomil ustaljeni politično-kulturni vzorec. Politične sile levičarske opozicije so tudi pri nas hotele z neskončnim razpravljanjem in kritiko vsega obstoječega (ki sta pogosto tekla v dejanske aktivnosti. Zgodilo se je tisto, česar ni skoraj nihče pričakoval. Pojav, ki ga nekateri avtorji označujejo kot *novogovor*, ki je leta dolgo reševal sistem pred odkrivanjem lastnih slabosti, je nekatere skupine prisilil, da so opustile vse poskuse komunikativnega delovanja v sistemu in zahtevale predvsem "dejanja - akcijo". Namesto idejnih dvobojev so se vse bolj posvečali povsem pragmatičnim problemom. Domnevava, da si lahko v največji meri podobno razlagamo motivacijo naših sodelavcev. Vsi sodelujoči strokovnjaki v našem projektu so poznali miselne dileme, ki so jih odpirala študentska gibanja. Tudi prvi avtor se je leta 1968 na univerzi v švicarskem Freiburgu na poletnem taboru prvič srečal s poskusom *neavtoritarne vzgoje otrok*. Iniciativa za naš projekt socialno-terapevtske kolonije na Rakitni je prišla neposredno iz skupine študentov, ki so v skladu z ideali leta 1968 iskali možnosti za preseganje položaja in vloge študentov,

ki se v predavalnicah in laboratorijih pripravljajo za življenje. Hoteli so se spoprijeti z resničnimi življenjskimi nalogami.

Iz časovne oddaljenosti triindvajsetih let lahko vidimo nemirno leto 1968 precej drugače, kot pa smo dogodke videli takrat. Vse bolj zanimivo pa postaja tudi vprašanje, kaj je nastalo iz nemira in kritičnih iskanj novih, drugačnih poti. Za trezno presojo moramo vsekakor v večji meri upoštevati razlike, ki so bile v času dogodkov videti precej nepomembne. Takrat se je zdelo, kot da vsepovsod zmagojujejo socialistične ideje, kot da študentje na razvitem Zahodu zahtevajo nekaj, kar se imenuje socializem in kot da študentje na vzhodu prav tako zahtevajo nekaj, čemur se lahko reče "več socializma" ali "pravi socializem". Jan Makarovič je leta 1983, se pravi iz časovne odmaknjenosti, takole označil *razlike med uporom mladih na Zahodu in tistim, kar se je dogajalo v vzhodnih, t.i. socialističnih državah*:

"Pomemben dejavnik nemira mladih na Zahodu je *praznina življenja* v porabniški družbi. Velik del mladih, ki se šolajo, živi bolj ali manj brezdelno in v dokajšnjem materialnem udobju; toda vse te ugodnosti ne zadovoljujejo njihovih globljih potreb.(...)

Revolte mladih na Vzhodu niso bile nikakršen 'show'; zahtevale so več poguma kot tiste na Zahodu, kajti represivni ukrepi oblasti so bili mnogo ostrejši; tu študentje tudi niso mogli pričakovati, da bodo lahko npr. javno nastopali na televiziji ter pojasnjevali svoja stališča, tako kot v Franciji.(...)" (J. Makarovič, 1983, str. 186-187; poudarek B. S. in M. M.)

Tudi "show" mladih fantov in deklet na ulicah zahodnih velemest je bil pravzaprav v marsičem tragičen, tudi tam so padale žrtve. Čeprav ni bilo veliko neposrednih žrtev pouličnih nemirov, lahko rečemo, da so žrtve padale na številnih drugih frontah. Prepričana sva, da so številne žrtve, ki jih danes pripisujemo narkomaniji, duševnim boleznim, stresom življenja v velemestih, na nek način tudi žrtve temeljne *zmede vrednot in krize institucij*, ki se je najbolj dramatično in neposredno pokazala leta 1968. Nosilcem tega revolucionarnega gibanja pa smo tudi sicer dolžni spoštovanje, saj so dosegli nekaj nadvse pomembnega. Če že niso odkrili novega, idealnejšega družbenega reda, jim moramo priznati, da so odkrili nove oblike upora. Prodrli so v množične komunikacijske medije in ustvarili množico novih slik, dramskih predstav, gesel, miselnih modelov, odprli so nova vprašanja in tako sprožili procese, ki še vedno odpirajo nove in nove možnosti.

V nasprotju s študentskimi gibanji na Zahodu pri nas ni bilo možno govoriti o *javnosti* niti ni bilo mogoče računati na *pravno varnost* v zvezi z javnim komuniciranjem. Jan Makarovič je leta 1971 ugotovil, da je kar 87% anketiranih pritrđilo naslednjemu stališču:

"Tisti, ki imajo v rokah oblast, te bodo pustili govoriti le toliko časa, dokler jim ne boš postal nevaren." (J. Makarovič, 1983, str. 197)

Bili smo v nekakšnem precepu. Problemi so nas silili k temu, da o njih govorimo in jih dramtiziramo. Da je to možno, so dokazovale vesti, ki so prihajale iz raznih delov sveta. V razvitih zahodnih deželah se je ob *razpravah* o zaporih, duševnih bolnišnicah, homoseksualnosti idr. razgibala celotna javnost - od vrhov v strokovnih institucijah do številnih krožkov, v katerih so sodelovale gospodinje. Nasprotni tabori so se vse pogosteje oblikovali ob povsem določenih vprašanjih. Guattari opisuje lastne izkušnje v zvezi s svojim zavzemanjem za zapornike. Ker se je v isti sapi zavzemal za pravice političnih zapornikov, se pravi ljudi, ki so bili kaznovani zaradi političnih deliktov, in za tiste, ki so bili preganjani zaradi drog in drugih oblik kriminala, so ga pripadniki nekaterih levičarskih organizacij ostro zavrnili in ga proglasili za nevarno osebo (F. Guattari, 1983, str. 29). Tako so v različnih gibanjih nastale številne, tako rekoč nepregledne grupacije, ki pa so se v določenih vprašanjih med seboj podpirale s podobnimi grupacijami povsem drugih gibanj. Večinoma so se *konfrontacije* dogajale pred *javnostjo* in vsi udeleženci so postopoma opuščali ideološki besednjak iz preteklosti. To je v sedemdesetih letih pripeljalo do mnogih novosti. Pri nas pa smo se (še medlo) zavedali, da naš obstoječi sistem tudi proteste spretno izkorišča za krepitev nadzora in lastne moči. Zato se je zdelo, da se je potrebno lotiti česa, kar bo pomenilo neposredni praktični poseg v dejavnost socialne in psihološke pomoči.

Tudi nekateri naši sodelavci so zelo od blizu, dobesedno na svoji koži spoznali grožnje in ukrepe represije. Tudi njihov upor je pravzaprav potekal kot nekakšen "show", seveda ne na televiziji, ampak za zaprtimi vrati Inštituta za sociologijo in filozofijo, Pedopsihiatrične ambulante ter Okrevališča in župnišča na Rakitni. Lahko rečeva, da smo ravno preko našega dela z otroki dobili precej možnosti za vstop v javnost; kako smo jih izkoristili, je drugo vprašanje. Pravzaprav smo se srečevali z *dvema sklopoma bistveno različnih vprašanj* in kadar smo izgubili orientacijo ter sposobnost razlikovanja med enim in drugimi vprašanji, se je pričel nori ples prividov in popačenih idej:

- Na eni strani so bili problemi, povezani z *družbeno ureditvijo in političnimi opredelitvami* kot npr. socialne razlike, družbeni konflikti, pravičnost kot vidik delovanja ljudi v institucionalnih mehanizmih, problem svobodnega izražanja mnenj, problemi v zvezi z uveljavljanjem vseh človekovih pravic in še prav posebno problemi v zvezi z uresničevanjem pravic otrok.
- Na drugi strani so bili problemi, povezani z ljudmi kot *posamezniki*, npr. osebna poštenost in odkritost, odgovornost za lastno ravnanje - odgovornost za pasivnost, ustvarjalni potenciali posameznikov in vprašanja razlik med nadarjenostjo posameznikov, razlike v doživljanju

negativnih čustev strahu in agresivnosti, razlike v doživljanju raznih negativnih nagnjenj ter raznih oblik odvisnosti.

Nekateri naši sogovorniki so bili pravi umetniki v tem, da so znali vsak trenutek sprožiti dilemo: kdo je bolan, ali je bolan posameznik ali družba? Ali pa dilemo o tem, kaj je pri terapevtskem delu pomembnejše - prilaganje otrok ali njihovo osvobajanje? Vprašanje individualnih pogledov in vprašanje lastne odgovornosti za svoje odločitve in za svoje ravnanje pa se nam je vedno znova izmikalo.

Čeprav so bili naši sodelavci izredno dobro informirani o novih tokovih v sociologiji, psihiatriji, pedagogiki in filozofiji, ni bilo tistega *zaupanja v lastne sile*, kot ga je prvi avtor lahko opazal v Švici ali v Nemčiji. Pri nas se je na ravni posameznikov zmerom znova obnavljal stalinistični model mišljenja, ki je poudarjal pomen *materialne baze*. Bili smo kritični do razmetavanja denarja v institucijah, hkrati pa neverjetno občutljivi za vsak argument, s katerim so nas razni modrijani skušali prepričati, da ni pametno (in pravično) delati, če ne dobimo "enakega proporca" sredstev kot družbene organizacije. Še danes ne poznamo in ne cenimo številnih dobrih idej in mnogih dejavnosti, ki so se v Evropi razmahnile po letu 1968, in to prav zaradi argumentov, s katerimi je politična nomenklatura takrat poskušala dogajanje izničiti in razvrednotiti.

Tu naj omeniva tri *važne novosti*, ki so jih prinesla takratna gibanja:

1. drugačno razmerje med teoretičnim delom in praktičnimi prizadevanji; na mnogih področjih je prišlo do procesov, ki bi jih lahko opredelili kot *rekurzivni odnos med svetom idej in praktičnimi aktivnostmi*;
2. izkušnja relativne *avtonomnosti* posameznih *podsystemov*, ki so začutili svojo neodvisnost od osrednjih oziroma hierarhično nadrejenih struktur; sprožile so se daljnosežne reorganizacije, ki se še vedno dogajajo in povzročajo doslej neznano širjenje in valovanje novih organizacijskih idej; to pa lahko jasno vidiva šele danes skozi optiko systemske teorije. Frane Adam govori o tej temi takole:

"*Razsrediščenost (acentričnost) družbe*. Za moderno družbo je značilna odsotnost dela družbe ali podsistema, ki bi predstavljal družbo kot celoto. Ne obstaja (kibernetska) hierarhija podsistemov, vsi funkcionalno diferencirani (pod)sistemi so v nekem smislu enakovredni.(...) Tudi politični podsistemi, ki proizvajajo obvezujoče odločitve, nimajo nadrejenega položaja, in čeprav je v obtoku teza o njegovi 'preobremenitvi', v najboljšem primeru lahko rečemo, da je 'primus inter paris'.(...) O socialističnih družbah ne moremo govoriti kot o modernih (ali celo postmodernih) družbah ravno zaradi tega, ker temeljijo na centralnosti političnega (pod)sistema oz. na prevladi politike nad ekonomijo in drugimi družbenimi področji (podsistemi).(...) Najnovejši

premiki v teh družbah kažejo, da je modernizacija možna le z razčiščevanjem politike in z vzpostavitvijo funkcionalne diferenciacije kot principa organizacije družbe." (Frane Adam, Nova revija, 1990, str. 748; poudarki B. S. in M. M.)

3. Usmeritev k *samopomoči*, obrat v raznih skupinah k razpravljanju o lastnih problemih in uporaba vseh njim dosegljivih virov za reševanje problemov v mejah možnega. Odkrili so lastno odgovornost za človeško korektno vedenje v problemskih situacijah. Ta proces vodi v zahteve po tem, da ljudje ohranjajo oziroma si ponovno pridobivajo kompetence za odločanje o lastni usodi. S tem v zvezi se močno spreminjajo vloge vseh strokovnih ustanov.

Na zunaj je opazna velika podobnost med tistim, kar se je po letu 1968 dogajalo pri nas, in tistim, kar se je dogajalo v razvitih evropskih državah in ZDA. Z vidika svoje udeležbe v nekaterih akcijah, ki so včasih dobile tudi naziv "*alternativa*", pa lahko naštejeva še nekaj *razlik* med tistim, kar je prvi avtor videl, slišal in delal tu v *domovini*, in tistim, kar je lahko odkrival ob srečevanju s predstavniki "*novih gibanj*" v *tujini*. Namesto iskanja *nečesa* novega so nam sedemdeseta leta prinesla sive čase, ko se je okrepila represija. Vendar nam je Pirjevec pokazal še drugi vidik uničujočih procesov, ki niso bili neposredno povezani z izvajanjem institucionalne represije, ampak so se dogajali tudi v povsem neformalnih odnosih med ljudmi. Podobne spremembe vedenja pri ljudeh v totalitarnih režimih je analiziral že Bruno Bettelheim. V svojem *Dnevniku* je Pirjevec pokazal nekatere komunikacijske vzorce, ki so vplivali na to, da so se tudi mnoge sveže in dobre ideje sprevrčale v lastno nasprotje in nas zadrževale v začaranem krogu. Tako so se pogosto sicer dobri nameni v takratni jugoslovanski stvarnosti končevali v *izpopolnjevanju nadzorovalnih mehanizmov, siromašenju samih dejavnosti in večanju statusnih privilegijev* ljudi na vrhu institucij, *manjšem upoštevanju strokovnosti* ter *naraščanju konservativizma* v javnosti.

Če smo takrat podobno kot študentje v Parizu ali Berlinu govorili o potrebi po *spreminjanju institucij* ali celo nujnosti njihovega ukinjanja ter o potrebi po razvijanju novih oblik dela, ki naj postanejo alternativa obstoječim institucijam, potem to vendarle ni pomenilo istega. Na Zahodu so se študentje upirali brezosebni racionalnosti in birokratski organizaciji, ki za ceno zanemarjanja človeškega dejavnika dosega veliko funkcionalnost in produktivnost. Tudi pri nas so ustanove delovale kot brezosebni mehanizmi, toda o kakšni racionalnosti bi težko govorili. Z besedo birokracija nismo označevali "brezhibnih uradnikov", ampak sloj ljudi, ki so si predvsem prilaščali razne privilegije. Sociologi so lomili kopja v bitkah z mlino na veter, napadali so funkcionalizem in tehnokratizem; nam pa je institucija v

sedemdesetih letih pomenila nekaj drugega, nekaj, kar predvsem poseduje moč in obstaja povsem zakrito in neprozorno, vendar na nek skrivni način usmerja vse denarne tokove. Zato se je zdelo povsem logično, da smo se zavzemali za "resnično samoupravljanje", hkrati pa nismo bili sposobni razlikovati med hiperorganiziranimi, tehnično razvitimi institucijami na Zahodu in nerazvitimi, a morda še bolj totalitarnimi institucijami pri nas. V svoji knjigi *Mladina in ideologija* je Mirjana Ule leta 1988 (torej trinajst let pozneje) to razliko opredelila takole:

"Socialistično samoupravljanje vsaj v izvedbi, kot nam je znana pri nas, ni dalo rešitve iz protislovij modernizacije, prej nasprotno. Zdi se, da smo 'za hrbotom' humanistične ideologije samoupravljanja združili 'slabe' strani obeh sistemov modernih družb, namreč tako postvarjenje vseh odnosov, vdr instrumentalne logike v življenjski svet kot tudi psevdopolitizacijo vsakdanjega življenja, videz humanizacije, za katerim se odvija birokratska samovolja." (M. Ule, 1988, str. 136)

Nekatere razlike med t.i. našo "alternativo" in novimi gibanji v Evropi, ki jih je prvi avtor opazal, so bile pogosto tudi *psihološke*. Nanašale so se v večji meri na *družinske odnose* in *odnose v neformalnih skupinah*. Lahko bi napisala nekaj podobnega kot Dušan Pirjevec: "Vsi so med seboj zvezani, a na nek čuden način..." Ta samoumevna povezanost se je kazala v zelo različnih okvirih, včasih je dajala zunanji videz nekakšne zvestobe, a potem se je velikokrat izkazala bolj za nekakšno *suženjsko uklenjenost*. To pogosto ni bila ljubezen, ki bi ljudi držala v notranji zvestobi, ampak je bilo neko *brezpogojno zavezništvo*, ki je večinoma ostajalo prikrito in ki je po eni strani vplivalo na ljudi tako, da so se vedli še bolj predržno, brezkompromisno in nerazumno, hkrati pa so delali zelo pragmatične poteze, ki bi jih težko opredelili kot razumne, temveč predvsem kot preračunljive in zvite. Med somišljeniki novih gibanj v Nemčiji je prvi avtor srečeval manj dvojnosti in človeške prekanjenosti hkrati pa veliko večjo drznost v gradnji novih vizij, ki so jih ljudje mimo opuščali, ko so se izkazale za utopične, dokler pa so jim sledili, so se jih držali dosledno in bojevito. Če so se npr. študentje v Nemčiji borili proti praksi psihiatričnih diagnoz, je to pomenilo nekaj, kar jih je večinoma veljalo naporov in neke vrste samodiscipline, hkrati pa jih je obvezovalo k novim iskanjem. Pri nas so enake ideje porodile celo lestvico vedenjskih in miselnih vzorcev, več je bilo poskusov zasmehovanja drugih, manj doslednosti in ostajalo je več poslušnosti od avtoritet.

V Nürnbergu, Berlinu in Freiburgu se je prvi avtor pogovarjal s člani različnih levičarskih in alternativnih gibanj, ki so pogosto poudarjali želje po *osebni neodvisnosti*. To je bila kar ena od osnovnih postavk njihove življenjske filozofije in v skladu z njo so živeli daleč od družine s skromnimi

lastnimi dohodki v najetih sobah, ki so jih opremili po svoje. Tudi med našimi sodelavci je bila *samostojnost* zelo upoštevana vrednota, vendar sem, večinoma slučajno, odkrival, da za mnoge od njih to nikakor ne pomeni samostojnega življenja. Težko je reči, koliko je bilo to pogojeno s slabšimi možnostmi štipendiranja oz. drugačnimi načini financiranja. Dejstvo je, da ni bilo nič nenavadnega, če so naši mladi sodelavci živeli doma ali redno dobivali od doma sredstva za življenje, ali pa celo to, da so jim starši odstopili ali kupili drago stanovanje. Nekajkrat so se starši neposredno obrnili na prvega avtorja kot na mentorja z zelo "ponižnimi prošnjami", naj vendarle pazi na njihovega otroka. Nekajkrat je bil priča raznim dogodkom, ko so ti naši sodelavci obračunavali z "avtoritarnimi" starši, ki so dobesedno klečali pred nekom, ki se je boril proti oblastništvu, a se je dejansko vedel kot oblastnik brez usmiljenja do žrtve.

Medtem ko je prvi avtor v vrstah nove levice na Zahodu pogosto opazal prav naivno zavzemanje za *medsebojno enakost* in za *skromno življenje*, smo se v naših akcijah nemalokrat srečevali z različnimi zvezami (koalicijami), ki so nastajale v zvezi z zavzemanjem za razne pogosto *malenkostne privilegije* (hrana, vstajanje, delitev dela...). V našem družbenem kontekstu dejansko ni bilo možno najti besed, s katerimi bi lahko v pogovoru ločili zavzemanje za demokratičnost od različnih oblik "iznajdljivosti", ki so vodile v *izkoriščanje*.

Javno soočanje mišljenj večinoma ni bilo možno. Po eni strani se je dogajalo, da so novinarji, režiserji in drugi ljudje, ki so bili nekakšni posredniki z javnostjo, praviloma zelo tankočutno zgladili vsako nekoliko bolj bistveno protislovje, ki je kazalo na kakšno hibo t.i. samoupravne solidarnosti. Po drugi strani sami nismo našli načinov za javno soočanje, medtem ko so se konflikti v skupini pogosto banalizirali.

Ni prihajalo do oblikovanja različnih skupin ljudi, ki o kakem vprašanju zgolj drugače mislijo in se za uveljavitev tega mišljenja borijo z vsemi silami. Vedno znova je prevladal vidik *interesnega povezovanja* (glej tudi opombo na koncu teksta). Ni nama jasno, ali je bilo to povezano bolj z leninskimi načeli organiziranega boja za pravice ali pa je bila morda v ozadju neka posebnost naše socialne in politične kulture, ki je zaščiti interesov vedno dajala prednost pred vprašanji zadovoljevanja potreb ljudi.

Dogajalo se je, da so nekatere *besede in pojmi*, ki so imeli na začetku ustvarjalni naboj, lahko tako dolgo ostali v obtoku javnih razprav, da so popolnoma okosteneli in se *vsebinsko izpraznili*. Ni pa prišlo do tega, da bi se zaradi gibanja javne polemike pričele spreminjati grupacije zagovornikov določenih tez in da bi se oblikovali novi okvirji. Za primer lahko navedeva pojem "storilnost šolskega pouka". Ko se je ta pojem prvič pojavil v javnih razpravah, je njegova uporaba omogočila konfrontacijo v zvezi z nečim,

čemu do takrat večinoma še nismo posvečali pozornosti. Torej lahko rečeva, da je pojem omogočil odpiranje nadvse pomembnih vprašanj. Toda ko je prišlo do raznih posplošitev, npr. "naša šola je preveč storilnostna", so se začeli dogajati nesmisli, katerih žrtve so bili praviloma dobri in vestni učitelji.

Naj omeniva še eno razliko - namreč kako lahko so pri nas ljudje, ki so bili po svojem položaju v vrhovih institucij, govorili o nujnosti "deinstitucionalizacije" in hkrati delali zelo uspešne poteze za *utrjevanje lastne pozicije* (brez velikega tveganja) in *lastne institucije*. V primerjavi z "naprednostjo in egalitarizmom" naših direktorjev šol in raznih funkcionarjev so se alternativci na Zahodu srečevali z nasprotniki, ki so si mnogo bolj prizadevali dokazati legitimnost svojih vodstvenih funkcij in so bili za obrambo teh funkcij pripravljani poseči po vseh pravno dopustnih sredstvih, tudi po sredstvih odkrite represije.

Povezava med uporom proti institucijam (oz. begom iz institucij) in začetkom akcijsko-raziskovalnih projektov - preplet treh generacij

Ko smo leta 1975 začeli prvi akcijsko-raziskovalni projekt, je v svetu upor proti vsem oblikam *institucionalizacije* življenja že izzveneval. Veliki val, množično gibanje se je v zahodnih deželah porazdelilo v številna gibanja, katerih člani so v neposrednem soočanju z institucijami hitro spoznali, da dilema ni tako preprosta, kot je bilo videti ob branju avtorjev "frankfurtske šole". Na Vzhodu pa se je zdelo, kot da se je po oboroženi intervenciji na češkoslovaškem upor mladih sesedel in je nastopila oseka.

Skupina, ki se je leta 1975 lotila akcijsko-raziskovalnega projekta terapevtska kolonija na Rakitni, se je bistveno *razlikovala* od vseh skupin, s katerimi je prvi avtor delal do takrat. Ljudje, s katerimi se je seznanil v tej skupini, so bili med seboj zelo različni - kot ljudje in po svojem socialnem poreklu. Povezovali so jih simboli upora proti institucijam iz leta 1968. Ti simboli so bili razpoznavni kot znaki v oblačenju, načinu telesne nege, vedenju, nekaterih navadah, zlasti pa je bila očitna posebna simbolika v govorjenju. Leta 1975 so bila nemirna šestdeseta leta že del zgodovine, vendar se še ni bilo mogoče odmakniti od nekaterih izročil. Zdi se, kot da smo preko teh simbolov po eni strani uresničevali neko obliko dejanskega upora proti ustaljenim navadam in da nam je na ta način tudi uspelo zavzeti položaj, ki je bil, če že ne nasproten, vsaj nekoliko bolj neodvisen od institucij, po drugi strani pa so bili ti simboli tudi dejavnik povezovanja.

Sredobežna točka naših prizadevanj na začetku akcijsko-raziskovalnih

projektov je bilo *doživetje človeške nemoči v institucionalnih aparatih*. Ko smo maja 1975 pričeli načrtovati terapevtsko kolonijo na Rakitni, se je vodstveni tim oblikoval iz ljudi, ki so pripadali *trem* različnim generacijam. Najstarejša generacija so bili strokovnjaki, ki so kot mladi ljudje še doživeli vojno, srednjo generacijo so predstavljali ljudje, ki so v šestdesetih letih zaključevali študij, najmlajša generacija pa so bili ljudje, ki so zaključevali študij v sedemdesetih letih ali pa so še bili študentje. Prvi avtor ni do takrat osebno poznal nikogar razen Anice Kos, ki ga je tudi povabila k sodelovanju. Študentje so bili člani skupine, ki je obstajala že dolgo. Tudi strokovni sodelavci so bili večinoma že dolgo povezani med seboj. Ko je prvi avtor v začetku skušal doumeti, kaj nas povezuje, je večkrat dobil vtis, kot da smo različni ljudje, ki smo se "srečali na begu". Kam smo bežali, ni bilo možno jasno izreči, pač pa se je zdelo, kot da vsi bežimo od iste točke v veselju, ki smo jo imenovali "Institucija". Institucionalni aparat, od katerega smo bežali, ni bil nekaj abstraktnega, ni bil le geslo, ampak je ta beseda označevala neko doživljajsko resničnost, kjer sta vladali apatija in mrtva poslušnost, kjer so ljudje prežali na napake drugih, kjer je vladal najvišji zakon, da se nobenega zakona ne jemlje zares, in kjer si bil po drugi strani lahko obsojen za vsako malenkost, kjer ni bilo možno tvegati individualnosti, kjer je bila vsaka izjemnost nevarna, kjer je bilo vse prežeto z misticizmom, misteriji pa so bili le še ostanek in potvorba nečesa, v kar ni nihče več verjel. To je bil svet, v katerem ni bila mogoča vzgoja, možno je bilo le kondicioniranje. Zdelo se je, kot da Institucija vsem udeležencem pomeni nekaj "popolnoma istega" - to je bila točka, v kateri se je zgoščala vsa negativnost družbe, v tej točki so se simboli in materialna stvarnost med seboj prežemali na tak način, da ni bilo možno nobeno razlikovanje. Vendar se je že ob prvih pogovorih pokazalo, da so tudi glede odnosa do Institucije med člani tima precejšnje razlike, ki so odvisne od njihovih dejanskih izkušenj in travm.

Čprav le zase prvi avtor z gotovostjo ve, kakšna so bila doživetja, ki so ga pognala v panično iskanje drugačnosti, se je vendarle spraševal, kaj se je dogajalo z drugimi. Poskus konstrukcije *tipičnih življenjskih scenarijev treh generacij* nedvomno pomeni hudo poenostavitev, vendar meniva, da se tako lahko vsaj nekoliko približamo zapleteni stvarnosti. Glede na *travme in razočaranja v institucijah* bi torej lahko razvrstila člane tima v tri povsem različne kategorije, ki se do neke mere ujemajo tudi z zgornjo delitvijo na tri generacije. To so naslednje kategorije:

1. Najstarejša generacija je doživela še tiste nevarne čase, ko je posameznik zaradi napačne besede dejansko lahko plačal z življenjem. Omenjali so doživetja, pri katerih je bilo povsem jasno, kdo je preganjalec, in to, da je šlo za življenje. Tu ne misliva samo na dobro znane postopke z

ljudmi, ki so se vrnili iz Dachaua, in na postopke s tako imenovanimi "informbirojevci". Bili so še številni drugi manj znani obračuni v podjetjih, ustanovah in raznih organizacijah, kjer so ljudi nenadoma kaznovali in jim za vedno vtisnili znak, da so politično nezanesljivi. Doživetja so bila toliko bolj travmatična, ker so bili postopki dobro zrežirani in ker so prireditelji teh predstav posegali po vseh sredstvih. V teh dogajanjih niso doživljali travm le tisti, ki so bili na koncu kaznovani, ampak tudi številni drugi, ki so bili morda prisiljeni pričati ali pa zamolčati dokaze o nekrivdi.

2. Druga generacija je večinoma doživljala travme, ki niso bile primerljive s prej opisanimi. To so bili ljudje, ki so vojno preživeli kot otroci, nekateri pa so bili rojeni kmalu po vojni. Iz otroštva so poznali na eni strani navdušenje množic, na drugi strani pa so bili skozi prizmo družine priče nerazumnosti družbe in časa. Ko so prerastli okolje družin, se je zdelo, da so odprta vsa vrata v uspešno in smiselno delo v najnaprednejši družbi ipd. Potem pa so prihajali v kolesa sistema, ki je deloval tako, da je vsem ljudem odmerjal vloge po isti meri, vsako odstopanje je nemudoma sprožilo korektivne mehanizme. Ljudje v aparatih so bili razcepljeni ni na birokratski in privatno-človeški del. Čeprav se je zdelo, da ljudje kot birokrati delajo povsem brezosebno in povsem neiniciativno, to ni bilo čisto tako. Ljudje so za drobne privatne koristi izigrali vsakršna pravila sistema. To je bil vir številnih travm naše srednje generacije. Mnogi posamezniki niso zmogli najti zadovoljive razcepljenosti na tisti del, ki je oblastem poslušen in s tem dobiva privilegiran položaj, in na del, ki zna tako pridobljeni položaj izrabiti za to, da si ustvarja mali privatni svet. To so bile travme, ki so se včasih dogajale razmeroma potih, včasih pa kot slabi posnetki političnih procesov. Srednja generacija ni mogla razlikovati med preganjalcem in celoto, zdelo se je, da se pravila igre vsak trenutek lahko tako spremenijo, da vse skupaj izgubi vsak smisel ter ostane le prizadetost. Najhujša pri vsem tem so bila doživetja brezdušnosti, topoumnosti in inertnosti ljudi v ključnih funkcijah aparata in na drugi strani duhovna revščina privatnega življenja.

"Duh" te generacije je dobro ujet v eseju Draga Jančarja z naslovom Zmagoslavje množic (Gl. *Terra incognita*, 1989, str. 23-35), od koder naj navedem par odlomkov:

"Vse moje otroštvo in zgodnja mladost sta izpolnjeni z občutkom, skorajda telesnim, množice in, duhovnim, kolektiva.(...) Mene je ta množica, to vsesplošno vrvenje, klicanje, mahanje z zastavami, živobarvane povorke, skandiranja, napolnjevalo z občutkom varnosti, malodane sreče.(...) Ne vem, kje je bila množica prej, ker me še ni bilo na svetu,

toda v petdesetih letih si se povsod znašel med človeškimi telesi in ob vsem občutku pripadnosti si velikokrat moral paziti, da te ne pohodijo: ne samo na zborovanjih in organiziranih ne vem zoper koga vse protestnih vpitjih, pač pa tudi na raznih prireditvah, v vseh javnih prostorih in lokalih, v trgovinah, na nogometnih tekmah; priti pomečkan, opraskan in nekoliko raztrgan iz gneče pred kinematografom z vstopnicami v rokah, je bil dosežek, vreden visokega priznanja.(...) Za mnoge je prišla iztreznitev še prehitro, mnogi so ostali hipnotizirani do danes. Kar je sledilo, ni več samo njihova stvar, valovilo in treskalo je skozi življenje naslednjih generacij, tudi skozi moje, predvsem skozi življenje prihajajočih manjšin, ki so kljub diamtarji vzgoji in množičnim zanosom odkrile neizprosne zakonitosti ustvarjalnega dela, ki samodejno prinese s seboj individualizem in skepsa."

3. Tretja, najmlajša generacija je strahote vojne doživljala le še kot zgodbe o časovno odmaknjem dogajanju. Živela je v družinah, ki so imele zagotovljene življenjske pogoje, vendar tudi vse bolezni svoje dobe (pomanjkanje časa, zakonske probleme, alkoholizem). To so bili otroci, ki niso našli priložnosti za to, da bi čemurkoli rekli "ne" - družina in šola, vse je delovalo kot avtomat. V šolo so hodili v času, ko so številni učitelji še vneto razlagali boljševisko miselnost in pri učencih ustvarjali zmedena pričakovanja o poteh, ki se jim drugače reče objektivna nujnost - to je nekakšen avtomatizem politične oblasti - ki vodi v lepšo bodočnost; hkrati so jim dosledno vbijali v glavo razne mite o armadi, neuvrščenosti ipd. Starši in učitelji so čutili sveto dolžnost ali pa še pogosteje banalno nujno, da jih motivirajo. Vsi so se torej zedinili v slikanju nekakšne idealnosti, ki ji ni možno reči "ne". Razočaranje in travme so se zgodile že pred vstopom v svet dela: razne intrige v zvezi s funkcionarstvom v mladinski organizaciji, človeške stiske, ko so jih učitelji manipulirali kot del socialističnega okrasja na sceni Dneva mladosti ipd. Hkrati je ta generacija že dobro poznala avtoštop, srečevala se je z življenjem tujih vlemest in z različnimi obrazi evropske kulture. Najmlajši člani tima so videli svet precej drugače kot drugi. Na prvi pogled je bilo videti, da imajo najmanj razlogov za beg; vendar se je v razgovorih pogosto pokazalo, da imajo še manj razlogov za vztrajanje - beg je bil del življenjskega stila. Za najmlajše sodelavce je bila institucija povsod: bila je družina, šola, policija, znanost...

Naj zaključiva razmišljanje o družbenem kontekstu tako, da sestaviva nekaj različnih miselnih drobcev, ki osvetljujejo avtopoetski proces v našem gibanju v preteklih letih:

- Pirjevec je govoril o tem, kako smo se v prizadevanjih za politični,

gospodarski in socialni razvoj poskušali nečemu *izogniti*, prišli pa smo do tega, da smo zgradili razsipen in neučinkovit sistem, ki je proizvajal totalitarne odnose. V tej luči postane razumljivejše, kako je mogoče, da smo se v skupni dejavnosti povezali tako različni ljudje. Skupni imenovalec vseh hotenj bi lahko opisala takole: "Hočemo proč, tam bo drugače! Hočemo se izogniti vplivom institucij, ki so utelešenje tistega zla!" Ko smo se po prvi koloniji na Rakitni leta 1976 o naših ciljih pogovarjali z Dušanom Pirjevcem, nikakor ni bil tako optimističen kot mi. Kasneje sva pri branju knjig Paula Watzlawicka večkrat naletela na podobna opozorila - če se hočemo čemu izogniti ali če hočemo kaj popolnoma spremeniti, bomo po vsej verjetnosti na koncu dobili še "več istega".

- Naš sodelavec Janez Dokler nas je na začetku našega dela pogosto opozarjal na to, da v primerjavi z drugimi deželami naše gospodarstvo proizvaja premalo, a zahteva nesorazmerno velike človeške žrtve. Izhoda iz tega položaja ni smotno iskati v smeri roussoujevske spontanosti, ampak le v smeri, ki bo vodila k drugačni *organiziranosti*.
- *Radikalna kritika institucij* je bila v nekem smislu tudi moda. Vendar bi morali tudi to kritiko jemati resno, tako kot vse sestavine življenja. Kritičnost do institucij je prebudila velike akcijske potenciale, pa tudi varljivo upanje, da je možno nekaj popolnoma spremeniti le z odločnim govorjenjem o nujnosti zapuščanja in ukinjanja institucij.
- Kmalu se je pokazalo, da v današnjem svetu ni prostora, kjer bi bilo možno življenje brez subtilne organiziranosti ljudi. Veljalo nas je precej truda in vztrajnosti, da smo razvili nekatere drugačne oblike skupnega življenja in dela. Ko smo se poskušali izogniti institucijam, smo šele pričeli *odkrivati institucijo kot civilizacijsko pridobitev* evropske kulture. Zdi se nama, kot da smo tam, kjer smo dotlej videli le brezdušne organizacijske stroje, pričeli odkrivati nove celote - sisteme, ki tako kot vse, kar je človeškega, ne morejo obstajati brez kulturne in duhovne dimenzije.
- Sedaj veva bolje kot v prvih letih naših akcijsko-raziskovalnih projektov, da nam je takrat dejansko uspelo uresničiti nekaj *drugačnega*. Prav to drugačno je bilo odločilnega pomena za *veliko delovno pripravljenost* in *visoko frustracijsko toleranco* pri vseh sodelujočih. A danes jasneje kot takrat vidiva dvoje:
 1. da nič, kar je še *nov*, ne more biti že toliko dodelano, da bi omogočalo lažje delo kot *ustaljene* organizacijske oblike. Nobena novost ne more biti finančno ekonomična, pa tudi učinkovitost novih organizacijskih oblik, merjena z ustaljenimi merili, praviloma ne more bistveno preseči tega, kar je že utečeno;

2. da lahko nove organizacijske oblike zelo hitro propadejo; *razvijanje in ohranjanje* novih organizacijskih in delovnih načinov, ki niso le mehanična kopija že obstoječih vzorcev ali njihov del, je *zahtevna naloga*.
- Meniva, da vrednosti našega dela ni možno meriti z ugotavljanjem, v kolikšni meri smo dosegli to, kar smo v začetku proglašali, ampak s tem, *kaj smo odkrili novega*. Ko smo pričeli delati z otroki izven okvirov ustaljenih institucij, smo uvideli, da moramo najprej ustvariti razmere, v katerih bo ljubezen sploh mogoča. Kajti za razvijanje ljubezni in nežnosti sta potrebna čas in notranje zaupanje. Časa pa nikakor ni možno pridobiti, če ne pristanemo na cel sistem medsebojnih dogovorov, na pravila igre in na določeno ureditev delovnih odnosov. Pri tem je nadvse pomembno, kako se posamezna dejavnost vključuje v družbeni kontekst in kako se razmejuje, da nastaja prostor avtonomije, ki je nujen za prevzemanje odgovornosti in konstruktivno doživetje osebnega tveganja ob odkrivanju novih oblik življenja in dela.
 - *Uspešna uresničitev projekta*, ki smo se ga lotili, nikakor ni bila tako jasno predvidljiva, kakor se morda dozdeva. Ko smo začeli delati, ni bilo nobene matematične metode, s katero bi lahko izračunali, da se bo vse skupaj srečno končalo in da bodo doživetja koristila tako otrokom kot sodelavcem. Obratno, cela vrsta argumentov je govorila o možnih nevarnostih; najmočnejši in najbolj logični so bili tisti argumenti, da "tako ali tako" ni možno delati ničesar, kar ne bi bilo pod nadzorom "vsemogočnih sil", in da bomo na koncu vsi izigrani, ne glede na to, kaj bomo naredili. To je bil sicer povsem magičen argument, ki pa je bil nadvse nevaren prav do zadnjih let, morda pa je nevaren še danes, ker nas pri razmišljanju o preteklosti še vedno lahko paralizira in navaja k pretiranim poenostavitvam.
 - Meniva, da smo pri nas dalj časa vztrajali v *donkihotskem boju s prividi institucije* prav zato, ker je nastajala *zmeda besed in pojmov*. Politični koncepti samoupravljanja in koncepti starih - preživelih - oblik medčloveškega povezovanja so se mešali s pojmovnim inventarjem novih gibanj in z novimi strokovnimi koncepti. Mišljenje so posebno nevarno zastrupljale tiste besede, ki jih je politika dolgo časa uporabljala kot gesla za prikrivanje doslednega onemogočanja vseh ljudi, sleherne drugačnosti mišljenja in vseh oblik povezovanja, ki bi lahko pobegnile represivnemu nadzoru.
 - Nedvomno bi se odprli tudi veliki, doslej neznan potenciali za odkrivanje novih oblik življenja in dela, če bi nam uspelo odstraniti debelo plast nesporazumov v zvezi s t.i. "*osvobajanjem dela*", ki nas je pripeljalo do položaja, o katerem je Pirjevec zapisal, da "dela kot

smotrne in na nek način kreativne dejavnosti ni več". Ko smo pričeli z našimi akcijsko-raziskovalnimi projekti, se nismo mogli zavedati, kako subtilni so mehanizmi, ki delujejo na tem področju.

Najbrž je poseben problem naše kulture in karakterja to, na kar je po najinem mnenju opozoril Bojan Štih v svoji zadnji knjižici *Kratke in izmišljene zgodbe*, to pa so težave v razlikovanju sanjskega sveta in sveta "medsebojne budne realnosti". Morda je tudi ta značilnost eden od temeljnih kamnov, na katerega je bilo moč opreti to lepo zgradbo želja, ki ji pravimo socializem. Pri nas se žal še ni našel pesnik, ki bi napisal kaj podobnega, kot je *Sen kresne noči*, zato še vedno živimo v strahu pred lastnimi sanjami, pa tudi pred prebujenjem, in ravno zaradi tega strahu nismo sposobni razmejiti med sanjami in budnostjo. Morda bi lahko bistvo svoje izkušnje socialno-terapevtskih kolonij in taborov najboljšje opisala z dvema metaforama: ena je gotovo "sen kresne noči", druga pa je metafora Ronald Lainga - "pot do avtonomnosti vodi skozi arktična prostranstva samote".

Skupina za samopomoč in tabor kot avtopoetski sistem

Opisi dogodkov in procesov, ki so se dogajali v naši akcijski skupini v obdobju krize od leta 1985 do 1987, kažejo, da smo nihali med vzorcem simetričnega stopnjevanja komunikacij in dejavnosti na eni strani ter situacijami stopnjevanja komplementarnega odnosnega vzorca na drugi strani. Stopnjevanje simetričnega odnosnega vzorca se je dogajalo kot tekmovanje vsakogar z vsakim in se je spremenilo v "nori ples" takrat, kadar je v skupini prišlo do takega soglasja o poimenovanju aktualnega dogajanja, da so bila s soglasjem vseh dejansko izločena pravila medsebojnih odnosov, ki so dostej urejala to merjenje moči. To so bile skupinske situacije, ki bi jih lahko poimenovali z vsakdanjimi izrazi, kot so "vretje", "lonec na pritisk" itd., lahko pa tudi z Bionovim pojmom "skupina osnovne predpostavke boja in bega" (Bion, W. R., 1983). Ob analizi dogajanj v preteklosti vidiva jasneje kot pred leti, da opisanih situacij stopnjevanja simetričnega vzorca ni možno v celoti razložiti z rivalstvom med člani skupine. Nezadostna pa je tudi skupinskodinamična razlaga, ki pojasnjuje večanje notranje konfliktnosti z odsotnostjo zunanje sovražnika. Že takrat sva domnevala, da je to, kar se dogaja, vsaj delno povezano tudi z vprašanjem *avtonomije* skupine. Takrat smo zlahka oporekali nekaterim poskusom, da bi nas kakšna zunanja ustanova poimenovala v skladu s svojimi merili. Kot smešne smo zavračali očitke, da smo "neorganizirana

množica" ali "posnetek subkulturne združbe po vzorcu punkovcev" itd. Hkrati pa smo v skupini videli različne podskupine, ki smo jih poimenovali tako, da se imenovani pogosto niso strinjali z vzdevkom oziroma da zbir teh vzdevkov in imen ne bi mogel veljati za oznako naše skupine v njeni celovitosti.

Meniva, da je sistemska teorija bistveno razširila možnosti opisovanja in razumevanja razvoja odnosov in avtonomije v skupinah kot odnosnih sistemih. Niklas Luhmann razlaga problem avtonomije z različnimi stopnjami dosežene *samoreferenčnosti* socialnega sistema (N. Luhmann, 1986, str. 600-604)

1. *Bazalna samoreferenčnost* pomeni razlikovanje med elementarnostjo dogajanj in relacijo, v kateri se konstituira. Za našo akcijsko skupino lahko rečeva, da se je njena bazalna samoreferenčnost kazala kot način govora o naši samostojnosti. Fritz Simon je izbral za epigraf svoje zadnje knjige tole misel G. Ch. Lichtenberga: "Namesto da pravimo 'jaz mislim', bi morali reči 'misli se' (es denk - ono misli), pri čemer naj bi 'ono' uporabljali natanko tako, kakor v 'bliska se' (es blitzt - ono bliska)." (F. B. Simon, 990, str. 2)

Meniva, da je za razmišljanje o samoreferenčnosti kakega sistema pomembno prav to, da "se misli" in da to, kar se misli in kar se govori, ni zgolj uresničevanje svobode mišljenja in govora v smislu prostosti, ampak da to "se misli" pomeni uresničevanje svobode mišljenja in govora kot nujne *samo-stojnosti*, se pravi kot nujnega pogoja *samo-mišljenja*, v katerem je edino mogoča človeška odgovornost za to, kar se dogaja v socialnem sistemu. Vedno znova se je pokazalo, da samostojnost doživljamo in opredeljujemo kot samo-stojnost (samo = sestavina, stojnost = relacija). To se je pokazalo v odnosu do raznih institucij, kjer smo z lahkoto dosegali soglasje vseh, da se "moramo postaviti..." Torej samostojnost ni bila del besednjaka zaželjenih (ali sanjskih) predstav, ampak je bila dejanskost vsakdanje medsebojne komunikacije.

2. *Refleksivnost kot procesualna samoreferenčnost* pomeni, da samoreferenčnost sistema temelji na razlikovanju predhodnih in zaporednih oziroma sledečih si elementarnih dogodkov. V tem primeru se sistem samo-referira kot konstitutivni proces. To Luhmannovo misel bom ilustriral z uporabo vzdevka "socialci". Ta vzdevek so člani prejšnjega odredovega vodstva "pritaknili" vsem strokovnjakom in prostovoljnim sodelavcem, vendar so nekateri člani prav te podskupine, ki so bili torej sami označeni za socialce, uporabljali enak vzdevek za označevanje le tistih strokovnih in prostovoljnih sodelavcev, ki so se enačili z vodstvom in z idejami terapevtskega dela. Če sva poskušala razčistiti,

kako je podskupina "socialcev" postala konstitutivni del zgodovinskega procesa razvoja našega dela, je večkrat zavladala taka nestrpnost, da je bil očiten strah pred pogledom na našo samoreferenčnost kot na realen proces s svojo zgodovino.

3. Najvišja stopnja samoreferenčnosti je *refleksija*, ki temelji na razlikovanju med *skupino* in *okoljem*. "Le v primeru refleksije samoreferenčnost ustreza merilom systemske referenčnosti." (Luhmann, 1988, str. 601) To pomeni, da samostojnost dobi obliko systemskega samoohranjanja. Systemska samoreferenčnost se pokaže zlasti takrat, kadar okolje ni pripravljeno sprejeti samoopisa oziroma samoimenovanja odnosnega sistema. V samoreferenčnem sistemu, ki je dosegel to stopnjo avtonomije, se prav v takih situacijah razvije dejavnost za to, da člani drugih socialnih sistemov v okolju njim samim priznajo pravico do uveljavljanja lastnega samoimenovanja tudi v širšem okolju. Iskanje lastne usmeritve skupine je proces, ki je vzporeden razvijanju identitete pri posameznikih. V jeziku systemske teorije je možno opisati skupinsko dogajanje kot med seboj prepletene samoreferenčne procese, ki postopoma pripeljejo do oblikovanja identitete skupine kot *socialnega podsistema* in s tem ustvarjajo prostor, ki je avtonomen okvir *spontanih človeških interakcij*. Med obema nivojema (nivojem socialnega sistema in nivojem spontanih interakcij) se razvija podsystem, ki omogoča razvoj zavesti o sebi in ustvarjanje lastnih konstrukcij smisla svojega obstoja. V tem razvojnem procesu se socialni sistemi lahko zaprejo v tem smislu, da ne potrebujejo zunanjih spodbud ali zunanjih potrdil za smiselnost svojega delovanja. Socialni sistemi kot *avtopoetski* sistemi lahko sami proizvajajo sestavine za razvijanje lastne identitete oziroma sebstva, to pa pomeni tudi *avtonomnost* v ugotavljanju smiselnosti lastnih aktivnosti. Niklas Luhmann govori o tem, da socialni sistem lahko doseže avtonomnost v smislu samorefleksije delovanja le, v kolikor se v sistemu vzpostavi zadovoljivo sodelovanje med aspektom Alter (Drugi) in aspektom Ega. Luhmann izhaja iz miselnih konceptov, ki jih je začrtal Talcott Parsons:

"Parsonsovo izhodišče je, da se ne more uresničiti nikakršno delovanje, če stopa Alter v odvisnost od ravnanja Ega in če želi Ego svoje ravnanje nasloniti na Alter." (T. Parsons, 1976, str. 507)

Luhmann razlaga razrešitev tega problema po zakonih *dvojne kontingenče*. Se pravi, da na področju, ki je na eni strani omejeno z "*mora se*" in na drugi strani z "*ni mogoče*", skupina lahko daje avtonomne odgovore po lastni svobodni izbiri v odvisnosti od notranje igre med obema podsystemoma. Meniva, da samoreferenčna zaprtost socialnim sistemom omogoča jasno zaznavanje zunanjega okolja in notranjih procesov v samem sistemu.

Prva stopnja v razvoju socialnega sistema kot avtopoetske celote verjetno nastopi takrat, ko se ljudje, ki tvorijo ta sistem, zavejo možnosti Alternativnega delovanja, ko se odpovejo temu, da bi bil stroj s specializirano proizvodno funkcijo, ki se vzdržuje in definira zunaj samega sistema. Potem pa se samoreferenčnost razvija kot sposobnost, da v okvirih samoreferenčnosti sistema ljudje odpirajo tudi dileme, ki so strukturirane po vzorcu komunikacije dvojne vezi. Meniva, da je to možno šele takrat, ko skupina kot socialni sistem razvije dovolj avtonomnosti, da se lahko v notranjih komunikacijah člani skupine (vsaj začasno) uprejo mitu socialne moči.

Meniva, da nam je prav dosežena stopnja "bazalne samoreferenčnosti" v akcijski skupini omogočala, da smo kot posamezniki skupino doživljali kot priložnost za medčloveško tekmovanje. Če pogledamo življenje mladih ljudi in otrok, ki so se udeleževali naših tabornih prireditev, vidimo, da so imeli v življenju le malo priložnosti za spontano medsebojno tekmovanje in za razvijanje svojih potencialov agresivnega uveljavljanja. Tako v družini kot v šoli medsebojno simetrično tekmovanje pogosto poteka tako, da se hkrati zakriva pod moralistično ideologijo (rivalstvo med sorojenci se označuje za slučajnost ali za posledico značajskih slabosti, rivalstvo in kompetitivnost v šoli pa se opredeljuje kot prizadevanje za boljši uspeh, medtem ko je slabšim učencem agresivno uveljavljanje prepovedano itd.). Demokratični način vodenja je vplival tako, da smo si v nekaj letih izoblikovali samopodobo in notranja skupinska pravila, ki so omogočala mnogo več odkritega medsebojnega boja, kot pa je to bilo možno v drugih okoljih. Vendar smo ostajali zmedeni, kadar se je notranja konfliktnost večala. V takih primerih ni bilo vedno mogoče zavestno zaobrniti komunikacijskega procesa tako, da bi člani lahko začutili, da je akcijska skupina naša skupna hiša, v kateri lahko delamo marsikaj, česar si drugod ne moremo dovoliti, zato se je le potrebno brzdati, da ne pride do skrajnosti, ki bi ogrozila celoto. Do tega doživetja bi lahko prišli, če bi se ovedeli skupne zgodovine, sprememb, ki so se dogajale v preteklosti, in možnih sprememb v bodočnosti. Drugo, kar bi nam lahko pomagalo, bi bila zavest o naši organiziranosti v odnosu do okolja. Vse to je bilo včasih možno doseči šele potem, ko so se simetrične napetosti stopnjevale do te mere, da je bila celota resnično ogrožena. Po takih dogodkih pa ostaja "slab okus v ustih" in pogosto tudi številne "rane v samospoštovanju posameznikov."

Meniva, da je strokovna literatura doslej posvečala premalo pozornosti tistim situacijam, ko se komunikacija spusti "pod ničelno točko", ko postajajo učinki komuniciranja dejansko paradoksalni. V takem položaju ima vsaka skupina ali skupnost številne možnosti, da negotovost zaradi nejasnih razvojnih možnosti zanika ter jo pretvori v *destrukcijo*, ki ne vodi niti v skupinsko psihozo niti v razvojno kreativnost, ampak v propadanje. Ena od

teh možnosti je, da se koga proglasi za *duševno bolnega* ali za kako drugače *krivega* in se ga skuša izločiti, potem pa se razbije cela skupina. Druge oblike samouničevanja skupine ali skupnosti so razvijanje *odvisnosti* od česa, čemur se pripisuje končni smisel (denar, alkohol, psihotropne droge, pretirana skrb za lastno varnost itd.), in povečevanje *rigidnosti* notranjih odnosov, nadzora itd. Meniva, da se *proces samouničevanja oz. razgrajevanja avtopoeze* začne takrat, kadar se vzpostavi tako velika stopnja *konsenza*, da skupina prične sebe doživljati kot stroj za proizvodnjo nečesa in prične omalovaževati pomen tega, da je, taka kot je, življenjski pojav in torej umrljiva in da stoji pred bodočnostjo, ki je negotova in skrivnostna. Z enostransko usmeritvijo skupina ali skupnost stopa na pot, ki je na videz bolj gotova. Zdi se, kot da ekonomski zakoni ali sociološke zakonitosti ali psihiatrične diagnoze pomenijo "absolutne naravne" zakonitosti, ki ljudem narekujejo strogo *linijsko organizacijo*. Prav to pa zanesljivo uniči tkivo spontanosti odnosov, ki skupini dajejo življenje in omogočajo kreativnost.

☉ K sreči do tega v našem gibanju ni prišlo. Rešitev in pot naprej sta se pokazali hkrati na dveh ravneh. Na *ravni praktičnih dejavnosti* je prišlo do tega, da smo spomladi 1986 ustanovili *skupino za samopomoč*, kar naj bi pomenilo, da imajo tudi odrasli udeleženci taborov svoje osebne težave in da si sami ustvarjajo možnosti za medsebojno pomoč. *Novi teoretski koncepti* pa so se oblikovali zlasti ob vključitvi *Marijke Rutten-Saris* v naš tabor in pa ob izkušnjah, ki sva jih dobivala na treningih *transakcijske analize* v Zagrebu (pod vodstvom dr. Zorana Milivojevića in dr. Tijane Kosanović) in na seminarjih *kibernetike psihoterapije* (pod vodstvom prof. Grahama Barnes). ☉

☉ Aprila 1986 se je v prostorih Svetovalnega centra za otroke mladostnike in starše v Ljubljani enkrat tedensko začela sestajati *skupina za samopomoč*. To naj bi bil prostor in čas za delo na osebnih problemih nas samih, ki smo delali z otroki. Začeli smo z jasnim medsebojnim dogovorom, da v skupini ne bo nihče nudil terapije drugemu, ampak da vsakdo lahko računa na konstruktivno osebno oporo drugih za svoje delo pri iskanju potrebnih in možnih sprememb zase. Ko se je prvi avtor pred začetkom skupine pogovarjal o tem z direktorico dr. Anico Kos in poskušal dobiti njeno privoljenje (za uporabo prostora), je govoril tudi o svarilu, ki ga je slišal v vprašanju Johna Southgatea, govoril pa je tudi o začaranem krogu, v katerega smo bili ujeti. Odgovor je bil nenavadno nestrpen. Izrečena je bila tudi vrsta svaril v zvezi z možnimi komplikacijami psihičnih doživetij in seveda v zvezi z jasno opredeljenimi pristojnostmi psihiatričnih služb. Zdi se nama, kot da se je tudi v tem odnosu pokazalo delovanje istega protislovja: če se dogajajo nori paradoksi, potem ni dobro, da poskušamo o tem govoriti. To je verjetno vplivalo, da strokovni delavci Svetovalnega centra nikoli niso bili res

izčrpno seznanjeni o načinu delovanja naše skupine za samopomoč. Kopičilo se je nezaupanje in nekateri ljudje, ki bi skupino najbolj potrebovali, se niso upali vključiti vanjo.

Skupina za samopomoč je vseeno zaživela. Na začetku se je tudi v tej skupini po eni strani pokazala podobna struktura kot v drugih naših dejavnostih in v globalni organizacijski strukturi, ki je bila okvir vsega našega dela. Glede na osnovni dogovor med udeleženci se je sicer zdelo, da v taki skupini ne more priti do eskalacije simetričnega komunikacijskega vzorca (tekmovanje, kdo je močnejši, kdo ima hujšo bolezen, kdo zastopa boljše ideologijo ipd.). Na osnovi izkušenj iz različnih oblik skupinskega dela pa sva vedela, da v skupini ne more biti niti "praznega časa" niti nedoločenosti socialne strukture - kadar preti nevarnost, da bo prišlo do tega, se praviloma zgodi, da člani skupine tako rekoč "padejo" v katero od *osnovnih predpostavk* (Bion, W. R., 1983). To pomeni, da lahko ne glede na začetni dogovor pride do simetrične eskalacije (osnovna predpostavka boj - beg) ali komplementarne eskalacije (osnovna predpostavka odvisnosti). Zato ni bilo nič presenetljivega, da so se ti procesi pričeli dogajati v skupini za samopomoč precej podobno kot v tabornem timu. Vendar nam je večkrat uspelo tudi kaj novega, morda le za kratke trenutke, a dovolj, da smo to začutili. Tudi ti trenutki se niso zgodili kar tako, sami od sebe, iz pasivne drže ali zaradi lepih želja. To so bile kvalitativno nove izkušnje *komplementarne* vzorca odnosov. Ko smo se prvič zbrali v skupini za samopomoč, nam je bilo tako npr. vsem jasno, da smo prišli skupaj s kopico vsakdanjih problemov "na plečih in za vratom". Ko smo potem zabredli v pogovor in je postajalo vse bolj nevzdržno (tako kot se nam je to že pogosto zgodilo), se je zdelo, da mora v tem trenutku nekdo pokazati izhod iz situacije. Ko sva to poskušala, ker sva imela občutek, da sva za to najkompetentnejša, ni bilo nobenih rezultatov. Po drugi strani pa se nam je že od samega začetka delovanja skupine za samopomoč dogajalo, da smo v trenutku, ko smo vsi začutili popolno nemoč pred življenjskimi problemi in trpljenjem posameznih članov, nenadoma doživeli občutek solidarnosti in tudi občutek olajšanja v skupinskem razpoloženju. Namesto nadaljnje eskalacije določenega neproduktivnega komunikacijskega načina in namesto nadaljevanja komunikacije v smeri psihotičnega doživljanja in stopnjevanja avtodestruktivnosti je prišlo do trenutka, ko se je zazdelo, kot da se je vse ustavilo. Dovolili smo si spregovoriti o trpljenju pa tudi o poskusih, da bi se mu tako ali drugače izognili. Ti poskusi pa so praviloma imeli obratne učinke. Težave so se pričele pospešeno večati in problemi so pobegnili spod nadzora. Potem pa smo se znašli pred izhodom ravno tako nepričakovano, kot smo se prej izgubili v gozdu brezupa. Pričele so delovati nekakšne "vzgonske sile" in razpoloženje se je začelo dvigati. Nenadoma je postajalo

jasno, o čem se lahko dogovorimo in o čem se ne moremo, kaj lahko spremenimo in česa ne, in v tem okviru smo se vedno znova precej uspešno dogovorili, kaj bo kateri od nas zares naredil. V takih situacijah sva se oba spominjala skupnih izkušenj iz skupin z najtežjimi pacienti na kliniki Mengerschweige in tudi izkušenj s seminarjev Grahama Barnesa. To so bile izkušnje, ki so omogočale *zbranost* in *sledenje* ne le verbalnim vsebinam, ampak tudi drugim dogajanjem (dihanje, spontani gibi idr.). Večkrat smo doživeli, da nam je prav to pomagalo vzdržati v trenutkih nejasnosti in nedoločenosti, da smo se izvili iz prisile hlastnega hitenja naprej ali vrtnanja in da smo se hkrati izognili temu, da bi prišlo do apatične pasivnosti. Nastalo je *razpoloženje pričakovanja*. Prišli smo do izkušnje, kako je v skrajni negotovosti možno preprosto dočakati trenutek, ko se ponovno posveti in se morda pokažejo novi, nekoliko spremenjeni obrisi nečesa, za kar se je morda zdelo, da se lahko pokaže le v vedno isti, ponavljajoči se ali celo stopnjevani obliki. Bili smo priče razpoloženja, ki bi ga po Bionu lahko opredelili kot osnovno predpostavko ustvarjanja parov, vendar nam v skupini za samopomoč to razpoloženje ni uhajalo, ampak je omogočalo nabiranje novih izkušenj, porajale pa so se tudi nove želje. Začela sva bolje razumeti, da poteka *pomračitev razpoloženja* in *ponovno olajšanje* po zakonih skupinskega procesa *zunaj* dometa najinega *zavestnega nadzora* in da posamezni člani k temu prispevajo različne deleže. Nespametno pa bi bilo za to iskati vzroke, saj so verjetno tako številni in prepleteni kakor rastline v gozdnem ekosistemu. Ni čudno, da se nama je tu zbudila "ekološka" asociacija. Iz današnje perspektive se nama zdijo ti trenutki v skupini za samopomoč, torej *trenutki priznanja lastnega trpljenja in nemoči*, ki jim je potem sledilo "olajšanje", ključnega pomena. To so bili trenutki *"razsvetljenja"*, trenutki *srečanja z življenjsko resničnostjo* nas samih in našega okolja, trenutki, ko se nam je odprl "avtopoetični" vidik živih sistemov, pa tudi trenutki *"praznine"*, ko nismo vedeli, čemu služimo (midva sva se npr. v takih trenutkih spraševala: Ali sva še terapevta? V kakšni funkciji sva?). To so bili trenutki *"dopuščanja biti"*, trenutki "praznine" (glede na poudarek na funkciji, ki je dominanten za našo kulturo; torej kot smiselne in življenja vredne doživljamo v glavnem le tiste trenutke, ko čemu služimo; sebe doživljamo v glavnem pozitivno samo v tistih situacijah, kjer opravljamo določeno funkcijo), ki so nenadoma dobili pozitivno obeležje. V teh trenutkih smo spoznali tudi svojo avtopoetsko resničnost, tj. da živimo (tudi) zato, da živimo. To so bili trenutki, podobni tistim, ki jih je opisal Coleridge v svoji pesmi o Starem mornarju, trenutki, ko se razklenejo obroči krivde in dvojne sponse. Ob tem so se vedno znova odpirala vprašanja, kako kdo sam sodeluje v igri sil, ki povečujejo nepreglednost problemov in lahko privedejo tudi do tega, da problemi pobegejo nadzoru in podivjajo.

Hkrati s tem smo v skupini ustvarili ozračje, v katerem je bilo dovolj prostora za upanje, da je možno najti boljše rešitve - ali pa vsaj, da je možno dosedanje rešitve opuščati, a bilo je tudi dovolj nepomilovalnega razumevanja za spodrsaljaje. Iz skupine za samopomoč, kjer smo se srečevali nekateri posamezniki, ki smo tudi sicer sodelovali, je bilo lažje videti različne *igre moči*, ki so se dogajale v celotni organizacijski strukturi. Vendar pa si v tej skupini ni bilo možno izmisliti, kako naj bi v oni drugi skupini zastavili drug način sodelovanja.

Šele prav v zadnjem obdobju delovanja skupine za samopomoč (1990/91) smo prišli do nove pomembne izkušnje glede možnosti razvijanja avtonomije posameznih članov in avtonomije skupine. Vedno se je dozdevalo, da je predvsem pomembna kvaliteta doživetij sama po sebi in da je bolj ali manj nepomembno, kako se ta *doživetja poimenuje*, nekako v tem smislu, da ni pomembno, kako se kaka jed imenuje, pomembno je le, da je dobra in kvalitetna. Četudi to v območju prehrane mogoče drži, to nikakor ne drži za rahla in spremenljiva doživetja, ki tvorijo proces skupine za samopomoč ali doživljajsko notranjost kakšnega alternativnega gibanja. Tu so prav opisi dogajanja tista sestavina, ki omogoča delovanje kibernetičnih zakonov. Najprej je pomemben *notranji opis prve stopnje* (Fritz Simon, 1990, str. 190), ki je v vedenju, mimiki, ritmu dihanja, telesnih znakih - skratka v vsem, kar je hkrati del doživetja in hkrati vir informacij za druge udeležence procesa. Potem je pomemben *notranji opis druge stopnje*, se pravi to, kako človek ubesedi lastna doživetja in doživetja povezanosti z drugimi. Hkrati z notranjim opisom ljudje praviloma gradijo tudi *zunanje opise* svojih doživetij, to pomeni tekoče opisovanje doživljajskih kvalitet iz zornega kota drugega, ki je lahko povsem določeni drugi (npr. kaj bi rekla moja mati, če bi me zdaj videla) ali pa je hipotetični drugi kot reprezentant splošne norme. Tu se pokaže uporabnost odkritij, ki jih je prispeval Jakob Moreno (F. Buer, 1989, str. 111-159), ko je v psihodrami ustvarjal različne socialne kontekste, s čimer je sodelujočim posameznikom omogočal trenutke novih, kreativnih doživetij, v katerih se običajna strogost zunanjega opisa morda za trenutek omili ali pretrga in pride do trenutkov, v katerih ljudje lahko doživijo celo komične strani svoje sicer zaskrbljujoče življenjske stvarnosti. Boleče doživetje se lahko zaključi in postane del preteklosti, ki je posamezniku potem na razpolago, šele v trenutku, ko dobi tudi zunanji obris. To pa pomeni, da posamezniku uspe ustvariti tak zunanji opis in tako ime, ki po eni strani zaobseže vse udeležence in je po drugi strani človeško sprejemljivo za vse pomembne odnosne osebe. Naše nove izkušnje se kažejo zlasti v tem, da je potrebno in možno razvijati zunanje opise skupinskih doživetij, tako da s pomočjo teh opisov ljudje lahko vzpostavijo celovite vzorce svoje odnosne mreže. Člani prav z ustvarjanjem zadovoljivega opisa svojega vedenja v

skupini razvijejo možnosti za opis svojih naravnih odnosnih mrež, čeprav so delovanje teh mrež doslej doživljali fragmentirano. V zadnjih petih letih delovanja skupine za samopomoč smo doživeli celo vrsto situacij, ki smo jih lahko sprejeli in jih kot udeleženci dogodkov uvrstili vsak v svojo preteklost šele potem, ko so dogodki dobili za vse sprejemljiva imena in opis. Dokler nismo postorili vseh opravil v zvezi s poimenovanjem in zgotavljanjem sprejemljivega besednega opisa, so se nekateri dogodki vedno znova (praviloma nepričakovano, po lastni logiki ali po nam neznanih asociacijskih zvezah) pojavljali med nami "tu in sedaj" - kot motnje. Te motnje so bile lahko boleče, še večkrat pa so budile nestrpnost in željo po begu iz situacije. Ko smo o takih motnjah potem spregovorili, smo se praviloma znašli prav na dnu nekakšnega semantičnega stopnišča, kjer se je zdelo, kot da smo zopet v svetu ali v skupini, v kateri se ljudje delijo zgolj na *preganjalce* in *žrtve*. Ko smo v procesu mučnega in podrobnega pogovarjanja prišli do tega, da domnevni preganjalec vendarle ni naredil nič preganjskega, se je pogosto odprl pogled na dvojno stvarnost. Na eni strani so bila doživetja "domnevne žrtve", ki je pogosto pojasnila svoja doživetja s tem, da se ji je to v preteklosti pač vedno znova dogajalo (transferna doživetja). Na drugi strani so se pokazali problemi *govorice*. Tako domnevni preganjalec kot žrtev največkrat tudi potem, ko je bilo pojasnjeno, da domnevni preganjalec nima niti interesa niti potrebe, da bi koga napadel ali žrtvoval, nista našla besed za drugačen opis tega, kar se je dogajalo. Poglejmo si nekaj drobcev iz pogovora v skupini za samopomoč (14. IX. 1987):

Iztok je pripovedoval o doživetjih v družini po povratku s tabora, in sicer takole: "Mama ponavlja vedno iste očitke, brat ji pa pomaga. Včeraj je malo manjkalo, da se nisem stregel z njim. Kadar moram delati kaj, čemur nisem kos, postanem kar štorast in zmerjam vsakogar, kogar morem. Simona, kako me gledaš, ne vem, kaj si misliš?"

Simona: "No, če ti že ne smem nič reči... Danes se moram učiti poslušati, izraz na obrazu pa menda smem imeti. Če mi boste še to očitali, bom šla drugič sedet tjele za zaveso."

Petra: "To, kar govoriš, je že dolgočasno! Pa tudi ti, Iztok, saj si vedno na istem!"

Pogovor se nato pol ure suče okrog Iztoka.

Petra: "No, Simona, prej smo slišali, da si šklenila, da ne boš govorila. Sedaj smo to videli. Ali lahko spremeniš štos?"

Ivan se na vso moč razjezi, zmerja Simono in ji očita, da si izmišlja vse mogoče oblike, kako jo člani skupine napadajo. Pove, da ne ve, kaj čutijo in mislijo drugi, zase pa je prepričan, da nima nobene potrebe po tem, da bi Simono napadal, pač pa čuti neznosen občutek nestrpnosti.

Simona: "Pa res ne razumem, kaj te jezi."

Ivan: "Ne vem, kaj naj ti sploh rečem? Kaj naj ti odgovorim?"

Pogovor se dvajset minut vrti med Ivanom, Iztokom, Miranom in Tončko.

Bernard: "Jaz sem pričakoval, da bo danes kdo spregovoril o tem, kar se je zadnjič pletlo okrog Simone."

Simona: "To sploh ni pomembno. Včeraj popoldne mi je nenadoma prišlo nekaj groznega, kot rezilo giljotine je padlo predme. To je bila misel, da nočem več živeti pa pika!"

Črne misli so se nizale, potem pa je Simona svojo pripoved zaključila: "Ne vem, kako sem prišla iz tega. Začela sem razmišljati o drugih stvareh... Tako kakor sem nenadoma padla v popolno grozo, sem se potem nenadoma zopet znašla zunaj."

Potem sledi nekaj prispevkov o tem, kako posamezni člani prenašajo črne trenutke.

Simona: "Mogoče se mi je včeraj vse zvrtničilo zato, ker me je zadnjič v skupini grozno prizadelo. Doživela sem, kot da ste mi vsi govorili, da sem brezupen primer. Potem ko je bilo najbolj grozno, ko sem že mislila, da sem sklenila, da ne pridem nikdar več, mi je prišlo na misel, bom pa zanalašč vseeno šla v skupino."

Bernard: "Ta tvoj zanalašč mi zveni nekam kleno, gotovo je v njem tudi zlehtnoba, gotovo je nevaren, toda v tem, kako si rekla zanalašč, sem slišal tudi spontanost, v tem pa je vedno tudi klic življenja."

Ivan: "Ti si res močna v kljubovanju."

Simona: "Malokdaj čutim, da bi si bila lahko blizu s kom, ki govori pametno... Zdaj se mi zdi, da ste mi blizu, čeprav tako hladno vrtate vame. Kot da se vpletate v mojo usodo. Pri meni je tako - če začutim intenzivno bližino s kom, se mi vse razpoči. Potem se moram zelo truditi, da to sploh prenašam. Včasih se mi tak človek smili, zato ga ne morem takoj brcniti proč. Tu pa se mi niti ne smilite. Zdi se mi, da sovražim sebe. No, saj to ni tako hudo, a zmerom se bojim, da me bo odneslo."

Ob zaključku pogovora smo se ustavili še pri stavku: "Doživela sem, kot da ste mi vsi govorili, da sem brezupen primer." Izraženo je bilo mnenje, da posamezniki čutijo, da v tej skupini niso niti "pacienti" niti "primeri". Simona je potem nanizala nekaj slik iz svojega življenja, ko je bila za starše primer nemogočega otroka. Potem je sledila šola, kjer je bila Simona zmerom nekaj posebnega, vedno na sredi med najboljšimi in najslabšimi učenci. Zadnja slika je bila obisk pri prijaznem in spoštovanem psihologu, ki jo je posvaril: "Vi ste tak primer, da ni dobro, če vrtate po sebi in si postavljate vprašanja v zvezi s svojim duševnim zdravjem." Potem je še dodala, da ji je mama vedno govorila: "Oče je trpel, jaz sem trpela, tudi ti

boš trpela. Ne boš ubežala trpljenju!" Potem smo bolj na žaljiv način govorili o "primerih", ki bežijo tako dolgo, dokler se ne zavedo, da niso nikakršni primeri, in takrat so v popolni praznini, saj če v skupini ni mesta za nemogoče primere, potem Simone v skupini ni, ali pa še hujske, mogoče Simona v skupini je, vendar je drugi še niso spoznali in ko jo bodo spoznali, se bo pokazalo, kar je mislil psiholog. Končalo se je s smehom na račun tega, da je to skupina posebnih primerov, ki ne morejo hoditi po uhojenih poteh.

Prikazano sosledje drobcev pogovora, ki so se zvrstili okrog Simone in okrog vprašanja njenega sodelovanja v skupinski komunikaciji, kaže, da smo bili ves čas *na robu simetričnega merjenja moči*. Simona je pojasnila svoje razumevanje sporočila prejšnjega srečanja šele potem, ko je opisala svojo krizo. To so člani skupine sprejeli z neposrednim človeškim razumevanjem. "Brezupnih primerov" ni bilo v našem besednjaku niti v predstavah skupine, pa vendar smo se v opisu dogajanja pričeli bližati večji jasnosti šele potem, ko je bilo to izrečeno in ko so člani skupine pokazali določeno pripravljenost sprejeti razlago, ki je pokazala na simetrični vzorec v dogajanju. Hkrati z razčiščevanjem mučne situacije se je v zgornjem primeru pokazala možnost, da oblikujemo nov semantični okvir za označitev določene oblike vedenja članice skupine. Obenem pa je tudi skupina članici pokazala, kakšna je možnost pomoči in seveda tudi možnost samopomoči. Besede "nemogoč otrok" ali "brezupen primer" so Simoni pomenile nekaj, kar je ogrožalo njeno samopodobo in predstavo o njenem dejanskem položaju v skupini. Meniva, da je za ljudi s težavami kjučnega pomena izkušnja, da so našli drugačno skupino, v kateri so tudi oni lahko drugačni. To je možni začetek novega učenja. Vendar smo tudi v procesu novega učenja obsojeni na vračanje, zato je pomembno, da ljudje dobijo izkušnje tudi o razlikah v poimenovanju izkušenj in odnosnih vzorcev. To pa odpira nove možnosti za posameznika, da odkriva svoje sposobnosti za nove poglede na svojo življenjsko stvarnost.

"Psihoterapija", "naknadni razvoj centralnih funkcij ega" in "osebnostna rast" - vse to so lahko imena za procese, ki so povezani s tem, kakšne interakcije posameznik uresničuje v skupini, ki ji pripada. Misliva, da je pomembno, kako gledamo na funkcionalnost in medsebojno povezanost sprememb v vedenju ljudi in delovanju skupine. Način gledanja, ki ga razvija Humberto Maturana, nam omogoča videti spremembe kot večanje kompleksnosti dogajanja v skupini. Tako je možno preseči tista gledanja, ki v pojavljanju sprememb vidijo predvsem linearna zaporedja vzrokov in posledic:

"Spremembe živih sistemov so rezultat tistih lastnosti cirkularne organizacije, ki zagotavljajo ohranjanje njihove osnovne cirkularnosti, hkrati

pa na vsakem koraku reprodukcije dopuščajo spremembe načina vzdrževanja te cirkularnosti." (H. R. Maturana, 1982, str. 37)

Potrebno je razlikovati med samoopisom sebe in razvojem zavesti o sebi, ki se uresničuje tako, da interagiramo z lastnimi opisi v smislu samorekurzivnega procesa. O konstruktivnem razvoju potencialov tega lahko govorimo kot o *kontekstualnem učenju* (Batesonovo "učenje 2"). To pomeni, da je zelo pomembno, da lahko vsak posameznik stalno eksperimentira z različnimi definicijami situacij v socialnem kontekstu svoje vsakokratne aktivnosti in da dobiva vedno znova dovolj jasne in zase sprejemljive povratne informacije o tem, kako ga v vsakokratni interakciji doživljajo drugi.

V skupini za samopomoč sva razvijala predstave, ki so naju navdajale z upanjem, da bo tudi v *celotni organizacijski strukturi* možno najti tak način sodelovanja, pri katerem *socialno-terapevtski cilji* ne bodo tujek, ampak *naravna sestavina celotne skupnosti*. To nam je v letih 1988 in 1989 tudi zares uspelo. Spremenilo se je delovanje celotne organizacije, razvili smo bolj diferenciran in natančneje delujoč sistem za omogočanje in ustvarjanje življenjsko pomembnih - avtokorektivnih doživetij (socialno-terapevtski in psihoterapevtski aspekti). Hkrati smo se zavedeli, da je cela naša organizacija tudi *avtopoetski sistem*, ki ga ni možno izrabiti v smislu maksimalizacije določenih zavestnih namenov. Tako kot ni možna maksimalizacija proizvodnje počitnic in zabave, ni možna maksimalizacija proizvodnje funkcije duševnega zdravja. Osnovni značilnosti tega sistema, ki smo ju prepoznali šele v zadnjih letih, sta ohranjanje življenja v vsej njegovi pestrosti ter ustvarjanje takih odnosnih in komunikacijskih vzorcev, ki pomenijo dviganje kvalitete življenja. V okviru novih gledanj smo se osveščali, kaj pomeni pospeševanje duševnega zdravja in socialne blaginje kot uresničevanje majhnih, realno možnih korakov (katerih velikost se razteza med največjim možnim in vsaj najmanjšim, kar je možno uresničiti v vsaki časovni celoti). Zavedeli smo se, da je lahko politika majhnih korakov tudi zdravilo za ustanove.

Tabor je v letih 1988 in 1989 s postopno integracijo vzorca skupine za samopomoč, kot sva omenila že zgoraj, vse bolj postajal tudi *"avtopoetski sistem"* (Maturana, Varela, 1980). Osnovna značilnost tega sistema je, da življenjskih procesov ne izrablja za kak namen, cilj, funkcijo (npr. za funkcijo, da bi nam bilo čim bolj zabavno, prijetno in lepo), temveč da življenjski procesi v takem stroju služijo zgolj vzdrževanju življenjskih procesov. Edini "namen" tega stroja je samo življenje. Življenje za življenje, ne za kariero niti za doseganje kakih "višjih ciljev". V besedah Dušana Pirjevca bi lahko rekli, da je avtopoetski stroj tista vrsta opisa življenja oz. živih sistemov, ki omogoča "uzrtje biti bivajočega". Ali z besedami

Maturane in Varele:

"Avtopoeza je posebna vrsta *samoorganizacije*. (...) Avtopoetski sistem je homeostatski sistem, ki ima lastno organizacijo za temeljno spremenljivko, ki jo ohranja konstantno. Rezultat produktivnih interakcij sestavnih delov sistema so prav ti sestavni deli. To je organizacija življenja in hkrati organizacija avtonomije." (Maturana, H., Varela, F., 1980, str. 79; poudarek B. S. in M. M.)

Na drugi strani pa sta definirala t.i. "*alopoetski sistem*":

"Identiteta alopoetskega sistema je odvisna od opazovalca in ni determinirana prek svoje operacije, ker je njen produkt nekaj drugega, kot je ona sama, alopoetski stroj nima individualnosti." (Prav tam, str. 80, 81)

Niti skupina za samopomoč niti tabor nista "prerasla" v institucijo, ni se zgodilo, da bi postalo težišče skupine ali tabora proizvodnja česa drugega kot same skupine ali samega tabora. Celo za celotni petnajstletni proces lahko trdimo enako, torej da ti procesi niso nikoli postali prevladujoče alopoetski. Prav tako je težišče najinega procesa (vključno s pisanjem tega članka), ki ga lahko kot opazovalca začrtava kot posebno enoto tiste organizacijske mreže, ki jo imenujemo "tabor", ostajalo na "organizaciji življenja in avtonomije". Sicer z veliko muke sva si ustvarila (in priborila) prostor in čas za avtopoetski proces tudi pri pisanju tega članka. Smisel tega pisanja ni bilo nikoli predvsem pridobivanje naslova in kariera niti prispevek znanosti ali kakšen drugi cilj (čeprav so vse to tudi možni smisli). Smisel vsega ostaja predvsem niz trenutkov življenja, ki sva jih ob tem delu doživljala, trenutkov, ko vprašanje "smisla" ni bilo prisotno. Tem trenutkom se čutiva najbolj zavezana.

Z vidika avtopoeze je zanimiv tudi "zaključek" (ki je bil verjetno nek novi začetek) taborov po zelo uspešnem taboru leta 1989. Pri analizi tabora leta 1989 je prevladalo ozračje in doživljanje z obeležjem "skrivnosti" in "nevednosti", ki je postalo in ostalo za vse prisotne vredno samo po sebi. Ni prevladala želja, da bi visoko raven "tehnologije", ki smo jo razvili (kljub trenutkom nevednosti pred razumu izmikajočim se prostranstvom življenja), prodali na tak ali drugačen način (npr. v seminarških paketih po taborniških organizacijah ali šolah). "Nagrada", ki je bila za nas najdragocenejša, je bilo predvsem samo doživetje, doživetje življenja, ki daje vrednost življenju, njegovi avtonomiji. To je bil v svetu bučnih reklam in borb za razne cilje in privilegije zelo tih zaključek. V tišini, ki je nastala, ko smo pred slovesom posedli v krogu, smo zaslišali, zagledali in začutili odnose in odseve veličastnega toka življenja v nas in med nami. Krog je bil dovršen. Odprl se je novi, ki sega do tega trenutka, ko ga na ravni samoopisa organizacijsko zapirava.

Akcijsko-raziskovalni projekti kot postmoderno gibanje in kot socialno konstitutivna akcija

Dušan Pirjevec je v svojem nagovoru študentom ob zasedbi Filozofske fakultete leta 1972 izrekel tudi te misli o novi vrsti druženja in socialne akcije, ki smo jo v timih sodelavcev akcijsko-raziskovalnih projektov pravzaprav iskali in tudi večkrat našli že na samem začetku:

"Da bi se človek lahko družil z drugimi, mora imeti *sposobnost druženja*, to je, mu mora drugi nekaj pomeniti in sam mora drugemu nekaj pomeniti. Za združevanje in druženje ni dovolj samo, da drugega vidim in da vem, da mi je pač potreben. Videti ga moram kot drugega, se pravi kot nekaj, kar je od mene drugačnega, in sicer tako drugačnega, da ga moram pustiti, da je, ne pa da si <ga> hočem prilastiti, podrediti ali prilagoditi. Samo tako bo tudi drugi mene dopuščal, tako da sploh lahko bom jaz sam, ne pa le prilagojenost ali podrejenost drugemu. Temu rečemo: pustiti *biti in biti*, ali *biti z*, *so-bit*. Človek se torej odpre do drugega kot drugega.(...) To torej ni socialno spreminjevalna akcija, ampak *socialno konstitutivna akcija*." (D. Pirjevec, Nova revija, št.65-66, str. 1481; poudarki B. S. in M. M.)

V tem citatu so izrečene misli, ki poimenujejo tisto komaj odkrito deželo, ki smo jo našli in doživljali, pa je še nismo znali poimenovati. Sama zgoraj citiranih misli nisva natančno poznala, dokler ta nagovor ni bil leta 1987 objavljen v Novi reviji, nekateri naši sodelavci prve terapijske kolonije na Rakitni pa so te misli Dušana Pirjevca večkrat navajali. Že leta 1975 pa vse do leta 1989 je bilo v odnosih v timih sodelavcev veliko trenutkov dopuščanja biti oz. so-bit, veliko pa je bilo tudi poskusov prilasčanja in podrejanja drugega. V razvojnih krizah je prihajalo prav do stopnjevanja poskusov brisanja medsebojnih razlik, a se nam je paradoksalno dogajalo ravno obratno. V trenutkih komplementarnosti v smislu Pirjevčevega dopuščanja biti in dejavne ljubezni smo naredili nove korake v smeri socialno konstitutivne akcije. Da so taka naša iskanja pomenila *socialno konstitutivno, estetsko akcijo*, razumeva tako, da v našem času šele ustvarjamo socialne oblike, v katerih bodo taki odnosi, kot jih je opisal Pirjevec, temelj, na katerem bo sestavljena celota. V tej smeri je možno videti razrešitev nekaterih temeljnih protislovij naše kulture. Če npr. *moški* in *ženska* lahko za trenutek dosežeta točko, s katere lahko vidita medsebojne razlike tako, kot je to nakazano v gornjem citatu, potem si lahko predstavljamo, da se jima v tistem trenutku lahko pokažejo tudi druge možnosti osmišljanja medsebojnih razmerij in odnosov ter kvalitativno nove možnosti razvoja nove kulture medsebojnih odnosov. Podobno si lahko zamišljamo spremembe v odnosih med *hlapci* in *gošpodarji*, med *velikimi* in *malimi*

narodi itd. Psihoterapija, ki si zastavlja za cilj urejanje različnih posledic prizadetosti, ki ostanejo pri otroku kot posledice Edipovega kompleksa, bi morala preseči dosedanje naravnost k zdravljenju negativnih posledic (boleča mesta, pojavi distorzije na področju zaznav, magično mišljenje) in si resno zastaviti vprašanje, kako edipska problematika konstituira našo kulturo. Dokler si bomo s socialnim delom, političnimi akcijami ter vzgojo in psihoterapijo prizadevali predvsem odstranjevati in blažiti številne negativne posledice medsebojnih razlik, ne bomo našli možnosti za preseganje teh problemov.

Čeprav smo sodelavci akcijske skupine, ki smo prirejali terapevtske tabore, delovali na videz povsem samostojno, to ni bilo res. Organizacijsko nismo bili popolnoma samostojni, saj smo bili odvisni od taborniškega odreda, ki nam je dajal na razpolago materialna sredstva, od Svetovalnega centra, ki je na tabor usmerjal otroke in ki je na račun našega dela zaračunaval določene storitve. Odvisni smo bili tudi od Višje šole za socialne delavce, ki je bolj ali manj dobrohotno tolerirala naše delo in kjer smo imeli zatočišče, kadar so se razvili nesporazumi z drugima dvema ustanovama. Težko bi rekla, da se je katerakoli od naštetih ustanov neposredno vpletala v naše delo, hkrati pa smo bili precej naivni glede možnih posrednih vplivov. Notranja dinamika skupine je tako kompleksno in tako občutljivo dogajanje, da že to, kako se v ustanovi gleda na kako skupino, lahko vpliva na to, kako se razvija samopodoba skupine. Od nekaterih kolegov sva večkrat slišala podobne misli, kot jih je zapisal Edvard Kocbek, ko so mu leta 1967 podelili Prešernovo nagrado:

"Tu je bistvo spora: *civilizacija družbe* planira, računa, glajhšalta in povzroča povprečnost, *kultura ustvarjalcev* pa tvega, osporava, diferencira, preseneča, protestira in pohujšuje... Tako je (družba) že veliko ljudi spremenila v civilizirane vegetirance, ki naglo izgubljajo čut za prakso kot samoustvarjalno dejavnost, ki postajajo pasivni produkt razvojnih zakonov, ki edinstvenost svojega življenja napolnjujejo zgolj z idejno disciplino in brošurskim znanjem, ki vedno bolj težijo po zabavi in standardnih dobrinah, ki postajajo vedno bolj vodena bitja, predmet med predmeti, za ekonomiste in za tehokrate pa še manj od stvari.(...) Družbeno akcijo je treba razširiti na *preobrazbe*, ki spreminjajo več od zunanje stvarnosti, ki *oblikujejo* tudi človeka, ki nas *medčloveško zbližujejo* in *bogatijo svet vrednosti*. Umetnik mora podirati malike, izganjati zlo, razkrinkovati laži, premagovati nihilizem, zdraviti splošno shizofrenijo." (E. Kocbek, Naši razgledi, 1964, št. 4; vsi poudarki B. S. in M. M.)

Kolegi so pravzaprav govorili bolj o tem, kar vsebuje prvi del citata, torej o vplivih družbe na to, da se povsod bohota povprečnost. O tem, kaj bi bila lahko *družbena akcija proti splošni shizofreniji*, o kateri je Kocbek

spregovoril že leta 1964, pa skoraj ni bilo mogoče govoriti. Čeprav so bila "svinčena" sedemdeseta leta že davno za nami, nisva srečala veliko ljudi, s katerimi bi se lahko pogovarjala o družbeni akciji (v smislu Pirjevčeve "socialno konstruktivne akcije") za spremembo razmer na področju socialnega dela in socialno-terapevtske pomoči otrokom. Veliko ljudi je videlo probleme, vendar so potrebo po družbeni akciji večinoma razumeli predvsem kot potrebo po politični akciji. To se nama zdi toliko pomembnejše poudariti danes, ko so se že zgodile korenite politične spremembe, pa mnogi ljudje spotoma pozabljajo, da te spremembe ne bi bile možne, če ne bi v vseh vzhodno-evropskih deželah (vključno s Slovenijo) delovale številne *alternativne skupine in družbena gibanja*, ki dolgo časa niso imela nobenih političnih smotrov, ampak so se zavzemala predvsem za *ohranitev gole človečnosti* in najosnovnejših kulturnih dobrin svojih narodov.

Tine Hribar je v opombi k svojemu članku *Samomor in sveto*, dodal obsežen citat iz članka, ki ga je napisal Alberto Melucci. Ta citat predstavlja velik korak v miselnih iskanjih novih simbolov, ki bi bolj ustrezali novim družbenim gibanjem, ki sama po sebi največkrat nimajo povsem jasnih programov, ker se rojevajo iz spontanosti in v izhodišču zelo raznolikih teženj ljudi:

"Sodobne družbe so izločile iz polja človeških izkušenj vse, kar ni bilo merljivo in česar ni bilo mogoče nadzirati, kar je v tradicionalnem svetu pripadalo dimenziji *svetega*. Končni smisel bivanja, vprašanja po tem, kar uhaja individualni izkušnji, napajajo nova "religiozna" iskanja ali preprosto zadovoljujejo potrebo po *povezovanju zunanjih sprememb z notranjo rastjo*. Nastaja heterogeno področje, ki išče novo zavest! Videti je zelo oddaljeno od tradicionalnih oblik konfliktnih gibanj. Vseeno pa, če ne nasprotujemo multinacionalnim korporacijam, ki prodajajo varnost, lahko opazimo pot upiranja operacionalnim kodom, poziv v zavetje, *iskanje notranje enotnosti nasproti imperativom učinkovitosti*. Vse te forme kolektivne akcije na simbolni osnovi nasprotujejo dominantni logiki. Problematizirajo definicijo kodov, nominacijo realnosti. *Ne zahtevajo, ampak ponujajo*. S samim svojim obstojem ponujajo drugačne načine definiranja pomena individualne in kolektivne akcije. Individualne spremembe ne ločujejo od kolektivne akcije, splošni poziv prevajajo v tu in zdaj individualne izkušnje. Delujejo kot novi mediji: razsvetljujejo tisto, česar noben sistem ne pove o sebi, vso tisto količino *molka, nasilja in iracionalnosti*, ki so vedno skriti v dominantnih kodih." (A. Melucci, Problemi, 1/87, str. 56-57; vsi poudarki B. S. in M. M.)

Ob citiranih mislih se ponujajo možnosti odgovora na nekatera protislovja, ki sva jih zastavila na predhodnih straneh. Če smo hoteli ostati zvesti idejam, ki smo jih negovali ob začetku naših akcijsko-raziskovalnih

projektov v sedemdesetih letih, potem nismo smeli omalovaževati *družbenih razsežnosti* naše dejavnosti. Ni se bilo možno izogniti vprašanjem, kaj je za duševno zdravje ljudi možno narediti v svetu, ki ga niso preprezale le razpoke razlik med moškimi in ženskami, hlapci in gospodarji ter močnimi in šibkimi, ampak so nastajale še vedno nove razpoke. Vsak velik družbeni konflikt je obljubljal razrešitev nasprotij, ustvaril pa je nove razpoke v politiki, družbi, pa tudi nepozabne rane v zavesti skupnosti, družinskih skupin in posameznikov. Našega sveta niso preprezale le razpoke nesrečnega miru, ki je bil sklenjen v Versaillesu (o katerem je pisal Gregory Bateson, 1985), ampak je bil posejan z ranami bratomornih vojn ter človeško in kulturno opustošen z nasilnim uvajanjem novega družbenega reda. Ni se bilo mogoče izogniti vprašanju, kaj je sploh še možno narediti za duševno zdravje otrok in ljudi v svetu, v katerem so družine postale majhna bojišča, ustanove, ki naj bi ljudem pomagale, pa so se ravno toliko dvignile, da so razvile svoje posebne strokovne jezike in postale v organizacijsko-tehničnem smislu nepregledne - ne le za običajne ljudi, ampak tudi za strokovnjake in celo za njihove voditelje. Odgovor naših akcijsko-raziskovalnih projektov, ki so v petnajstih letih svojega razvoja prerasli v *alternativno družbeno gibanje*, na ta pereča in zaskrbljujoča družbena vprašanja ni bila simetrična "revolucionarna", "socialno spreminjevalna akcija", temveč komplementarnejše odkrivanje sveta, "socialno konstitutivna akcija", kot bi lahko znova pritrdila Tinetu Hribarju, ki piše:

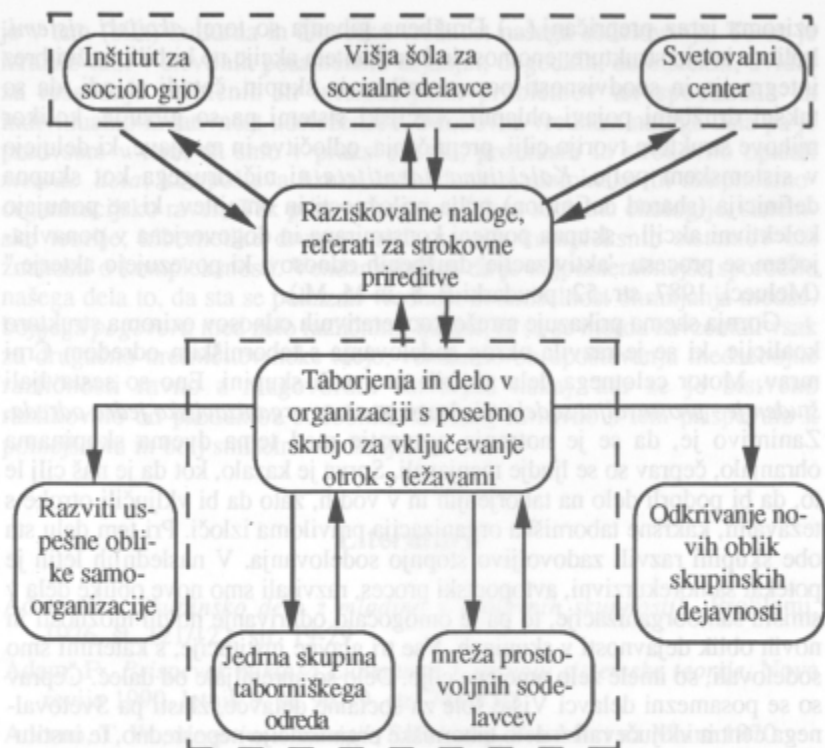
"Pred spreminjanjem je odkrivanje sveta. Svet pa se človeku razkriva le, kolikor je človek *odkrit pred samim seboj* in kolikor se je sam pripravljen *razkriti, razodeti drugemu*. Postaviti, kakor pravi Pirjevec, samega sebe pred drugega. In pred družbo. To pa je bistvo *postmodernih gibanj*, ki odkrivajo *pomen akcije v akciji sami*, ne pa toliko v ciljih, ki si jih zastavljajo: gibanj ne kvalificira to, kar počno, temveč to, kar so. *Žene jih vprašanje biti*: kaj pomeni *biti* mlad, *biti* ženska itn. Vprašanja so partikularna, toda odgovori so nas lovljeni na vso družbo. Z govoricu drugačnosti, ki že sama po sebi izklicuje pravico do samobitnosti, se pravi do resničnosti ... ta avtonomna gibanja ... nimajo velikih vodij, so zato navidezno pogosto prav neučinkovita in največkrat brez zanimanja za institucionalne učinke(...) gibanje ni(...) neposredni cilj pobude." (T. Hribar, Nova revija, 65/66, str. 1489; vsi poudarki B. S. in M. M.)

V okviru razlikovanj, ki jih izrisuje Hribar, lahko torej naše akcijsko-raziskovalne projekte označimo za *postmoderno gibanje* z opisanimi značilnostmi. Zato naša skupina oz. gibanje ni bilo pomembno le kot socialno-terapevtski projekt, ampak tudi kot *socialno-kulturni* projekt iskanja *nove paradigme za sožitje* in "so-bitni" ljudi naše generacije in naslednjih generacij v razmerah postindustrijske družbe. Za naš čas in za prihodnost bo verjetno

posebno pomembno negovanje *komplementarnih* odnosnih vzorcev v velikih življenjskih skupinah in skupnostih, ki bodo po svoji sestavi *generacijsko mešane* in v katerih bodo ljudje (moralno) skušali živeti tako, da bodo negovali kreativne potenciale spontanosti in osebnih želja posameznikov. Gre torej za komplementarnost odnosov, ki ne izhaja iz avtoritete posameznikov in ustanov, ampak se razvija na osnovi doživetij *eksistencialne izpostavljenosti* ljudi.

Verjetno ravno sedaj prihaja čas odkrivanja različnih, v javnosti še nepoznanih dejavnosti in razvojnih dosežkov, med katere štejeva tudi naše delovanje. Čeprav se nismo lotili velikih problemov slovenske družbe, smo vendarle delovali na enem od zanemarjenih, pa ne nepomembnih področij. Naše delo ni potekalo kot enoznačno opredeljen raziskovalni projekt, ki se usmerja po zunanjih znakih, po pomembnih usmeritvah znanosti ali po velikih družbenih gibanjih. V razmerah, kakršne so vladale takrat, smo bili vedno znova obsojeni na iskanje usmeritve z upoštevanjem tega, kar se je razvijalo med nami. Tu pa je bilo lažje videti notranja nasprotja in razpoke v zemljevidu sveta, ki smo ga uporabljali, kot pa videti, kje je tista smer razvoja, kjer se bodo odprla nova obzorja. Po tem, kar se je med nami dogajalo leta 1985 in 1986, pa je ponovno postalo jasno, da negativnih pojavov in procesov ni možno premagati ali izkoreniniti, hkrati pa so se pokazale nove pozitivne razvojne perspektive. Uspelo nam je, da smo se jasneje razmejili od psevdorevolucionarnega političnega žargona in delovanja ter se napotili k bolj diferenciranemu odnosu do psihosocialne sfere. Tako smo (sprva) nevede ustvarili razmere, ki so bile še ugodnejše za vzpostavitev akcijske skupine kot avtopoetskega organizacijskega sistema.

Značilnosti avtopoetskega socialnega sistema pa so se po najinem mnenju razvile že na samem začetku leta 1975, ko se je ob hudih notranjih nasprotjih v jedru razvila kar cela *organizacijska mreža*. Ta je delovala tako, da so se dosežki prve kolonije na Rakitni razvijali naprej. Taborniški odred Črnega mrava se je nato vsaj za nekaj časa dvignil iz običajnega modela društva oziroma običajne organizacije za prežvljanje prostega časa. Naš odred je nekaj časa deloval kot gibanje za medsebojno pomoč mladih ljudi. Z naslednjo shemo ponazarjava medsebojna razmerja glavnih sestavin procesa oziroma gibanja, ki se je razvilo kot posebna plast delovanja taborniške organizacije.

Struktura, upodobljena na shemi, je prazaprav nastala *nenamensko*. Naš cilj je bil zbuditi določeno dejavnost, in ko so bili vzpostavljeni stiki oziroma medsebojne komunikacije skupin, ki so nosile to željo, je začel delovati "*samoproizvodni (avtopoetski) proces*", začela se je graditi struktura in začela se je produkcija storitev. Že po enem letu delovanja precej široke mreže različnih skupin za prostovoljno delo se je pokazalo, da za nastanek samoiniciativnosti in lastnega aktivnega jedra sodelavcev ni dovolj le pokazati ljudem priložnosti za človeško plemenito delo in jih naučiti, kako se to dela. Ne zadostuje niti spodbujanje k izražanju svojih mišljenj in razvijanju lastnih pobud. Potrebno je nekaj več in nekaj drugega. Alberto Melucci piše v zvezi z nastajanjem novih gibanj takole:

"Gibanja so družbeni konstrukti. Kolektivna akcija je prej 'zgrajena' z organizacijskim investiranjem, kot da bi bila konsekvence krize in disfunkcij

oziroma izraz prepričanj.(...) Družbena gibanja so torej *akcijski sistemi*, kolikor imajo strukture: enotnost in kontinuiteta akcije ne bi bili možni brez integracije in soodvisnosti posameznikov in skupin, četudi se zdi, da so takšni družbeni pojavi ohlapni. Akcijski sistemi pa so gibanja, kolikor njihove strukture tvorijo cilji, prepričanja, odločitve in menjave, ki delujejo v sistemskem polju. *Kolektivna identiteta* ni nič drugega kot skupna definicija (shared definition) polja priložnosti in omejitev, ki se ponujajo kolektivni akciji - skupna pomeni konstruirana in dogovorjena v ponavljajočem se procesu 'aktivizacije' družbenih odnosov, ki povezujejo akterje." (Melucci, 1987, str. 52; poudarki B. S. in M. M.)

Gornja shema prikazuje mrežo kooperativnih odnosov oziroma strukturo koalicije, ki se je razvila okrog sodelovanja s taborniškimi odredom Črni mrav. Motor celotnega dela sta bili dve mali skupini. Eno so sestavljali študentje - prostovoljni sodelavci, drugo pa *stara organizacijsko jedro odreda*. Zanimivo je, da se je notranje nasprotje med tema dvema skupinama ohranjalo, čeprav so se ljudje menjavali. Sprva je kazalo, kot da je naš cilj le to, da bi podprli delo na taborjenjih in v vodih, zato da bi vključili otroke s težavami, kakršne taborniška organizacija praviloma izloči. Pri tem delu sta obe skupini razvili zadovoljivo stopnjo sodelovanja. V naslednjih letih je potekal samorekurzivni, avtopoetski proces, razvijali smo nove oblike dela v smislu samoorganizacije, to pa je omogočalo odkrivanje novih možnosti in novih oblik dejavnosti v skupinah. Vse tri glavne institucije, s katerimi smo sodelovali, so imele zelo omejene cilje. Delo so spremljale od daleč. Čeprav so se posamezni delavci Višje šole za socialne delavce, zlasti pa Svetovalnega centra vključevali v delo taborniške organizacije neposredno, te institucije niso zaznale avtonomnega razvojnega procesa in zato tudi niso podprle resnične notranje rasti odreda Črni mrav. Koalicija med jedro skupino taborniškega odreda in člani akcijskega tima je začela razpadati, ko so se v okviru odreda razvili posamezniki z dovolj velikimi organizacijskimi sposobnostmi, da bi lahko postali enakovredni sogovorniki v odprtem dialogu.

Medtem ko smo bili pred petnajstimi leti prepričani, da smo se organizirali za nek določen cilj, vidiva danes te dogodke precej drugače. Sedaj veva, da smo se *zapletli* v neko sodelovanje oz. (vrtinčasto) (družbeno) gibanje, ki je bilo notranje protislovno in je prav s tem omogočalo izražanje različnih osebnih nagnjenj, dovolj odmevno izražanje številnih identitetnih problemov vseh sodelujočih ter izražanje različnih pogledov in načrtov za uresničevanje bodočnosti. Morda je za naš čas najpomembnejši zaključek našega raziskovalnega dela prav spoznanje, da se v skupini, ki si postavi smiselno delovno nalogo, lahko razvije *notranja avtopoetska organizacija*, ki se potem kaže kot zbir načel ali kot temeljno načelo, ki ob ohranjanju (samoproizvajanju) organizacije omogoča postopno razvijanje (transformiranje) struktur. Meniva, da

je v tem (bila) kulturna in človeška vrednost našega sodelovanja. To se je izrazilo tudi v številnih posameznih dejanjih, dogodkih, domislekih, uvidih za reševanje psihičnih in interakcijskih problemov ter spodbudah za individualno kreativnost udeležencev. Strokovna vrednost našega dela pa je predvsem v tem, da smo v praksi razvili, preskusili in strokovno opisali *metodo dela*, ki upošteva hkrati individualno, skupinsko in skupnostno-organizacijsko raven. Tak pristop ustreza idejam socialne ekologije, sistemske teorije, kibernetike drugega reda, teorije kompleksnih sistemov oz. znanosti o kompleksnosti. Vendar misliva, da je najpomembnejše sporočilo našega dela to, da sta se pokazali vrednost in smiselnost ohranjanja medsebojnega *pogovora* med zelo različnimi ljudmi, ki so se morda zavzemali vsak za drugačno uresničitev neke ideje, vendar so ob upoštevanju medsebojne različnosti ravno z razgovorom ustvarjali nekaj, kar se je bistveno razlikovalo od produktov sodobnih institucij in ravno s tem prispevalo k polnejšemu in bolj smiselnemu življenju.

Literatura

- Adam, F., *Skupinsko delo z mladino v krajevnih skupnostih*, Problemi, 1976, št. 121/122, str. 19-29
- Adam, F., *Prispevek Niklasa Luhmanna k razvoju sistemske teorije*, Nova revija 1990, letnik 9, št. 96/99, str. 744-750
- Adorno, T. W., *Negative Dialektik*, Suhrkamp, Frankfurt na Maini 1970
- Ammon, G., *Handbuch der Dynamischen Psychiatrie 1*, Ernst Reinhardt, München 1979
- Ammon, G., *Gruppendynamik der Aggression*, Kindler, München 1981.
- Ammon, G., *Handbuch der Dynamischen Psychiatrie 2*, Ernst Reinhardt, München 1982
- Ammon, G., *Der mehrdimensionale Mensch*, Pinel, München 1986
- Ammon, G., *Vortrage 1969-1988*, Pinel, München 1988.
- Balint, M., *Fünf Minuten pro Patient*, Suhrkamp, Frankfurt na Maini 1977
- Balint, M., *Osnovna griješka*, Naprijed, Zagreb 1985
- Barnes, G., et al., *Transaktionanalyse seit Eric Berne*, 1., 2., in 3. zv., Institut für Kommunikationstherapie, Berlin 1980
- Baskar, B., *Terapevtska kolonija na Rakitni*, Alienacije 1976, št. 3
- Bateson, G., *Ökologie des Geistes*, Suhrkamp, Frankfurt na Maini 1985
- Bateson, G., *Geist und Natur - eine notwendige Einheit*, Suhrkamp, Frank-

furt na Maini 1987

- Bateson, G., Bateson, M. C., *Angels Fear - Toward an Epistemology of the Sacred*, MacMillan, New York 1987
- Beer, S., *The Viable System Model: its Provenience, Development, Methodology and Pathology*, v: Espejo, R., Harnden, R., (ur.) *The Viable System Model*, Wiley, New York 1989, str. 11-38
- Benedetti, G., et al., *Psychosentherapie*, Hippokrates, Stuttgart 1983
- Berger, J., *Novi pravci grupe psihoterapije*, Avalske sveske, 3/80, Medicinski fakultet, Beograd 1980
- Berger, P. L., Luckmann, T., *Družbena konstrukcija realnosti*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1988
- Bettelheim, B., *Pogovori z materami*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1976
- Bettelheim, B., *Ljubav nije dovoljna*, Naprijed, Zagreb 1983
- Bettelheim, B., *Erziehung zum Überleben - zur Psychologie der Extremsituation*, DTV, München 1985
- Bettelheim, B., *Freud and Mans Soul*, Fontana, London 1985
- Bion, W. R., *Iskustva u radu s grupama i drugi radovi*, Naprijed, Zagreb 1983
- Blanck, G., Blanck, R., *Ego-psihologija*, Naprijed, Zagreb 1985
- Brajša, P., *Opća dinamika samoupravnog ponašanja*, Informator, Zagreb 1981
- Buber, M., *Ja i ti*, Vuk Karadžić, Beograd 1977
- Buer, F. (ur.), *Morenos therapeutische Philosophie*, Leske-Budrich, Opladen 1989
- Cankar, I., *Hlapec Jernej*, Izbrana dela 5, Cankarjeva založba, Ljubljana 1952
- Carroll, L., *Aličine dogodivščine v Čudežni deželi in V ogledalu*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1990
- Chomsky, N., *Znanje jezika*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1989
- Cohn, R. C., *Von der Psychoanalyse zur themenzentrierten Interaktion*, Klett-Cotta, Stuttgart 1975
- Dekleva, B., *Raziskovanje odklonskih pojavov v zvezi z mladino*, Revija za kriminalistiko in kriminologijo 1985; št. 36, str. 295-303
- Derrida, J., *Bela mitologija*, Bratstvo-Jedinstvo, Novi Sad 1990
- Dokler, J., *Solidarnost in prostovoljno delo*, referat na posvetu Prostovoljno delo v socialnih dejavnostih v Cankarjevem domu, Višja šola za socialne delavce, Ljubljana november 1986

- Eco, U. (ed.), *Estetika i teorija informacije*, Prosveta, Beograd 1977
- Eco, U., *Über Gott und die Welt - Essays und Glossen*, dtv, München 1988
- Eco U. *Ueber Spiegel und andere Phaenomene*. Muenchen: DTV, 1991
- Eliot, T. S., *Pesmi*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1982
- Erickson, M. H., Rossi, E. L., Rossi, S. I., *Hypnotic realities*, x Irvington, Ljubljana 1976
- Erickson, M. H., Rossi, E. L., *Hypnotherapy - an exploratory casebook*, Irvington, New York 1979
- Espejo, R., Harnden, R. (ur.), *The Viable System Model*, Wiley, New York 1989
- Fairbairn, W. R., *Psihoanalitičke studije ličnosti*, Naprijed, Zagreb 1982
- Feyerabend, P., *Proti metodi*, Časopis za kritiko znanosti, 64/65, zbornik Struktura znanstvene paradigme in razvoj znanosti, 1984, 14, str. 69-92
- Feyerabend P., *Protiv metode*, Veselin Masleša, Sarajevo 1987
- Fišer, S., *20 stopinj samote*, Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo 1975, št. 12
- Flaker, V., Urek M. (ur.), *Hrastovski anali za leto 1987*, Republiška konferenca ZSM Slovenije, Center za mladinsko prostovoljno delo, Ljubljana 1988
- Foucault, M., *Archaeologie des Wissens*, Suhrkamp, Frankfurt na Maini 1981
- Foucault, M., *Istorija seksualnosti*, Prosveta, Beograd 1982
- Foucault, M., Derrida, J., *Dvom in norost*, Društvo za teoretsko analizo, Ljubljana 1990
- Frankl, V., *Nečujan vapaj za smislom*, Naprijed, Zagreb 1981
- Freire, P., *Erziehung als Praxis der Freiheit*, Rowohlt, Reinbek pri Hamburgu 1977
- Gadamer, H. G., *Wahrheit und Methode*, Mohr, Tübingen 1990
- Gadamer, H. G., *Lob der Theorie*, Suhrkamp, Frankfurt na Maini 1991
- von Glasersfeld, E., *Wissen, Sprache und Wirklichkeit*, Vieweg, Braunschweig 1987
- Gardiner, M., *Čovjek Vuk i Sigmund Freud*, Naprijed, Zagreb 1981
- Guattari, F., *Psychotherapie, Politik und die Aufgaben der institutionellen Analyse*, Suhrkamp, Frankfurt na Maini 1976
- Guattari, F., *Schizoanalyse und Wunschenergie*, Impuls, Bremen 1983
- Halmi, A., *Epistemološki temelji kvalitativnega pristopa v socialnem delu*, Socialno delo 1990, št. 29, str. 135-142

- Heidegger, M., *O vprašanju biti*, Obzorja, Maribor 1989
- Heisenberg, W., *Del in celota*, Mohorjeva družba, Celje 1977
- Heler, A., *Svakodnevni život*, Nolit, Beograd 1978
- Hoffman, L., *Grundlagen der Familientherapie*, Isko press, Hamburg 1987
- Hofstadter, D. R., Dennett, D. C., *Oko duha - fantazije in refleksije o jazu in duši*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1990
- Hribar, T., *Kopernikanski obrat*, Slovenska matica, Ljubljana 1984
- Hribar, T., *Moč znanosti - marksistična teorija družboslovja*, Delavska enotnost, Ljubljana 1985
- Hribar, T., *Samomor in sveto* (ob dveh Pirjevčevih predavanjih), Nova revija 1987, letnik 6, št. 65/66, str. 1483-1489
- Hribar, T., *Znanost v okviru sistemske teorije*, Nova revija 1990, letnik 9, št. 96/99, str. 829-842
- Hribar, T., *O svetem na Slovenskem*, Obzorja, Maribor 1990
- Hribar, T., *Razmerje med dobrim in svetim*, v: Rožanc, M., *Manihejska kronika*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1990, str. 203-220
- Hribar, T., *Sveta igra sveta - umetnost v post-moderni dobi*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1990
- Hribar, T., *Uvod v etiko*, Nova revija, Ljubljana 1991
- Johnson, R. A., *On - ona*, Oko tri ujutro, Zagreb 1985
- Jantsch, E., *Die Selbstorganisation des Universums*, DTV, München 1984
- Jervis, G., *Kritički priručnik psihiatrije*, Stvarnost, Zagreb 1978
- Jančar, D., *Terra incognita*, Wieser, Celovec 1989
- Klajnšček, C., *Institucionalizacija življenja in delo z ljudmi*, referat na posvetu Prostovoljno delo v socialnih dejavnostih v Cankarjevem domu, Višja šola za socialne delavce, Ljubljana november 1986
- Keeney, B. P., *Asthetik des Wandels*, Isko-Press, Hamburg 1987
- Kierkegaard, S., *Bolezni za smrt*, Mohorjeva družba, Celje 1987
- Kocbek, E., *Slovensko poslanstvo*, Mohorjeva družba, Celje 1964
- Kocbek, E., *Svoboda in nujnost*, Mohorjeva družba, Celje 1974
- Konigswieser, R., Pelikan, J., *Anders - gleich - beides zugleich, Unterschiede und Gemeinsamkeiten in Gruppendynamik und Systemansatz, Gruppendynamik*, 1990; št. 21, str. 69-94
- Kos-Mikuš, A., Pogačnik, D., Samec, T., Stritih, B., *Terapevtska kolonija - model socioterapevtskega dela z otroki*, Zdravstveno varstvo 1976, 15, št. 2, str. 71-76
- Kos-Mikuš, A. *Studenti medicine - laički terapeuti djece s kroničnim in*

- smrtnim oboljenjima*, Socijalni rad, 1976, 16, št. 2-4, str. 105-108
- Kos-Mikuš, A., *Nepoklicno delo pri preprečevanju psihosocialnih motenj - nove možnosti (in pasti)*, Naši razgledi, 1977, št. 26 (18. 10.), str. 577
- Kos-Mikuš, A., *Nepoklicno prostovoljno delo v socialnem varstvu*, Revija za kriminalistiko in kriminologijo, 1979, 2, 30, str. 117-119
- Kratky, K. W., Wallner, F. (ur.), *Grundprinzipien der Selbstorganisation*, Wiss Buchges, Darmstadt 1990
- Kropotkin, P., *Mutual aid - a factor of evolution*, Black Rose Books, Quebec (1903) 1989 (prva kanadska izdaja)
- Kuhn, T., *Die Struktur wissenschaftlicher Revolution*, Suhrkamp, Frankfurt na Maini 1976
- Kuhn, T., *Objektivnost, vrednostna sodba in izbor teorije*, Časopis za kritiko znanosti, 64/65, zbornik Struktura znanstvene paradigme in razvoj znanosti, 1984; 14, str. 3-16.
- Kuhn, T., *Dodatne misli o paradigmah*, Časopis za kritiko znanosti, 64/65, zbornik Struktura znanstvene paradigme in razvoj znanosti, 1984; 14, str. 53-68
- Kundera, M., *Življenje je drugje*, DZS, Ljubljana 1979
- Kundera, M., *Umetnost romana*, Slovenska matica, Partizanska knjiga, Ljubljana 1988
- Lacan, J., *Spisi*, Prosveta, Beograd 1983
- Laing, R., *Knoten*, Rowohlt, Reinbek pri Hamburgu 1972
- Laing, R., *Podeljeno ja*, Nolit, Beograd 1977
- Laing, R., *Politika doživljaja*, Nolit, Beograd 1977
- Lakatos, I., *Zgodovina znanosti in njene racionalne rekonstrukcije*, Časopis za kritiko znanosti, 64/65, zbornik Struktura znanstvene paradigme in razvoj znanosti, 1984, 14, str. 17-51
- Lamovec, T., *Skupina za samopomoč*, Maribor Zbornik 11. poletne šole, 1991
- Lasch, C., *Narcistička kultura*, Naprijed, Zagreb 1986
- Lüssi, P., *Sistemske nauke o socialnem delu*, Socialno delo 1990, 29, str. 81-94
- Luhmann, N., *Liebe als Passion - zur Kodierung von Intimität*, Suhrkamp, Frankfurt na Maini 1982
- Luhmann, N., *Soziale Systeme*, Suhrkamp, Frankfurt na Maini 1988
- Luhmann, N., *Zamenjava paradigme v sistemski teoriji*, Nova revija, 1990, letnik 9, št. 96/99, str. 761-824

- Lyotard, J. F., *Postmoderna protumačena djeci*, Avgust Cesarec, Zagreb 1990
- Maglajlič, D., *Izziv samopomoči in medsebojne pomoči - vloga socialnega delavca in potreba po edukaciji*, Socialno delo 1990; 29, str. 190-202
- Makarovič, J., *Mladi iz preteklosti v prihodnost*, Univerzum, Ljubljana 1983
- Mandič, S., *Poročilo o terapevtski koloniji Pohorje 1979*, Inštitut za sociologijo pri Univerzi v Ljubljani (tipkopis - interno), Ljubljana 1979
- Mastnak, T. (ur.), *Socialistična civilna družba?*, Krt, Republiška konferenca ZSMS, Ljubljana 1985
- Maturana, H., Varela, F., *Autopoiesis and cognition*, Reidel, London 1980
- Maturana, H., Varela, F., *The tree of knowledge - the biological roots of human understanding*, New Science Library - Shambala, Boston in London 1988
- Melluci, A., *Simbolni izziv sodobnih gibanj*, *Problemi*, 1987, 56/57
- Mesec, B., *Pomen in vloga nepoklicnega prostovoljnega dela*, referat na posvetu Prostovoljno delo v socialnih dejavnostih v Cankarjevem domu, Višja šola za socialne delavce, Ljubljana november 1986
- Mesec, B., *O specifičnosti metodologije v socialnem delu*, Socialno delo 1990; 29, str. 143-149
- Milčinski, L., *Etika prostovoljnega dela*, referat na posvetu Prostovoljno delo v socialnih dejavnostih v Cankarjevem domu, Višja šola za socialne delavce, november Ljubljana 1986
- Möller, M. L., *Anders helfen - Selbsthilfegruppen und Fachleute arbeiten zusammen*, Klett-Cotta, Stuttgart 1981
- Moscovici, S., *Versuch über die menschliche Geschichte der Natur*, Suhrkamp, Frankfurt na Maini 1990
- Možina, M., *Gregory Bateson - glasnik nove paradigme v znanosti*, Nova revija 1991, letnik 10, št. 105/106, str. 163-183
- Nedeljković, Y. R., *Zgodovinski temelji socialnega dela*, Socialno delo, 1990, 29, str. 18-25
- Ouklaner, V., *Prozori u svet naše dece*, Nolit, Beograd 1988
- Ovsenik, M., *Socialno delo in nova kulturnost*, Socialno delo, 1990, 29, str. 169-172
- Parsons, T., Shils, E., Kaspar, D. N., Pitts, J. R. (ur.), *Teorije o društvu*, Vuk Karadžić, Beograd 1969
- Pavček, T., *Goličava*, Obzorja, Maribor 1988

- Pavlovič, V. (ur.), *Obnova utopijskih energija*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1987
- Pavlovič, Z. (ur.), *Psihološke pravice otrok*, Društvo psihologov Slovenije, Ljubljana 1990
- Peck, M. S., *Ljubezen in duhovna rast*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1991
- Peseschkian, N., *Positive Psychotherapie*, Fischer, Frankfurt na Maini 1977
- Pirjevec, D., *Evropski roman*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1979
- Pirjevec, D., *Strukturalna poetika*, DZS, Ljubljana 1981
- Pirjevec, D., *Dnevnik*, Nova revija, 1986, letnik 5, št. 45, str. 7-62
- Pirjevec, D., *Radikalizem in revolucionarnost*, Nova revija, 1987, letnik 6, št. 65/66, str. 1478-1482
- Podmenik, D., *Simulacijske igre kao metoda istraživanja i oblik socialnog učenja*, Ideje, 1977, št. 4, str. 51
- Ramovš, J., *Sto domačih zdravil za dušo in telo 1*, Mohorjeva družba, Celje 1990
- Ramovš, J., *Doživljanje, temeljno človekovo duhovno dogajanje*, Založništvo slovenske knjige, Ljubljana 1990
- Rapoša-Tanjšek, P., *Skupnostni pristop kot temeljno načelo socialnega dela*, Socialno delo, str. 1990; 29, 63-68
- Redl, F., Wineman, D., *Agresivni otrok (povzetek)*, Svetovalni center za otroke, mladostnike in starše, Ljubljana 1984
- Retzer, A. (ur.), *Die Behandlung psychotischen Verhaltens*, Auer, Heidelberg 1991
- Ricati, M. L., *Leonardo*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1979
- Rupel, D. (ur.), *Pirjevčev zbornik*, Obzorja, Maribor 1982
- Rus, V., *Socialna država in družba blaginje*, DOMUS, Ljubljana 1990
- Russel, B., *Eroberung des Glücks*, Suhrkamp, Frankfurt na Maini 1977
- Schmidbauer, W., *Die hilflosen Helfer*, Rowohlt, Reinbek pri Hamburgu 1977
- Selz, J., *Edward Munch*, Suedwest, München 1977
- Sesardič, N. (ur.), *Filozofija nauke*, Nolit Beograd
- Simon, F. B., Stierlin, H., *Die Sprache der Familientherapie - Ein Vokabular*, Klett-Cotta, Stuttgart 1984
- Simon, F. B., *Lebende Systeme*, Springer, Berlin 1988
- Simon, F. B., *Unterschiede, die Unterschiede machen*, Springer, Heidelberg 1988
- Simon, F. B., *Meine Psychose, mein Fahrrad und ich*, Auer, Heidelberg

1990

Snow, B. A., *Education in the Systems Sciences*, The Elmwood Institute, Berkeley 1990

Southgate, J., *Skupinska dinamika v skupnosti*, ZKO in Višja šola za socialne delavce, Ljubljana 1988

Stegmüller, W., *Kombiniran dostop k razumevanju dinamike teorij*, Časopis za kritiko znanosti, 64/65, zbornik Struktura znanstvene paradigme in razvoj znanosti 1984, 14, str. 93-120

Stern, D. N., *The Interpersonal World of the Infant*, Basic Books, New York 1985

Stritih, B., in sod., *Rakitna 75 - Ko morajo otroci in odrasli drugače*, Inštitut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani, Ljubljana 1977

Stritih, B., in sod., *Nepoklicno prostovoljno preventivno in socialno-terapevtsko delo z otroki in mladino*, Inštitut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani (1. in 2. del), Ljubljana 1979

Stritih, B., Hafner, M., *Psychosozialer Stress in der Schule - Versuch einer psychodynamischen Analyse*, Dynamische Psychiatrie 1985, 18, str. 433-439

Stritih, B., Kos, A., *Organizacija prostovoljnega dela in metode dela s prostovoljci*, Referat na posvetu Prostovoljno delo v socialnih dejavnostih v Cankarjevem domu, Višja šola za socialne delavce, Ljubljana november 1986.

Stritih, B., Možina, M., *Border-line vzorec, skupina, socialni kontekst*, referat na kongresu WADP, Berlin 1989

Stritih, B., *Kriza je lahko tudi izziv za spremembe v socialnem delu*, Socialno delo 1990, 29, str. 118-125

Stritih, B., *Od skupinske dinamike do sistemske teorije*, Zbornik 11. poletne šole, Maribor 1991

Stritih, B., *Skupinsko delo v procesu psihosocialne pomoči - razvijanje obravnavnega modela in sistemske-teoretska analiza*, Doktorska disertacija Višja šola za socialne delavce, Ljubljana 1991

Szasz, T., *Ideologija i ludilo*, Naprijed, Zagreb 1980

Štih, B., *Kratke in izmišljene zgodbe iz let 1941-1945*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1988

Trstenjak, A., *Pota do človeka*, Mohorjeva družba, Celje 1956

Trstenjak, A., *Oris sodobne psihologije*, Obzorja, Maribor 1971

Trstenjak, A., *Problemi psihologije*, Slovenska matica, Ljubljana 1976

Trstenjak, A., *Dobro je biti človek*, Katehetski center, Ljubljana 1988

- Trstenjak, A., *Skozi prizmo besede*, Slovenska matica, Ljubljana 1989
- Ule, M., *Mladina in ideologija*, Delavska enotnost, Ljubljana 1988
- Vester, F., *Neuland des Denkens - vom technokratischen zum kybernetischen Zeitalter*, DTV, München 1985
- Vidrih, R., *Terapevtska kolonija na Rakitni*, Naši razgledi, 1975, št. 24 (5. 12.), str. 611
- Vodeb, M., *Prostovoljno delo z otroki v Svetovalnem centru*, referat na posvetu Prostovoljno delo v socialnih dejavnostih v Cankarjevem domu, Višja šola za socialne delavce, Ljubljana november 1986
- Vogrinčič-Čačinovič, G., *Akcijsko raziskovalno delo v krajevni skupnosti*, referat na posvetu Prostovoljno delo v socialnih dejavnostih v Cankarjevem domu, Višja šola za socialne delavce, Ljubljana november 1986
- Vogrinčič-Čačinovič, G., *Paradigmatske osnove socialnega dela z družino*, Socialno delo, 1990, 29, str. 163-168
- Žižek, S., *Jezik, ideologija, Slovenci*, Delavska enotnost, Ljubljana 1987
- Watzlawick, P., Beavin, J. H., Jackson, D. D., *Menschliche Kommunikation*, Hans Huber, Bern 1982
- Watzlawick, P. (ur.), *Die Erfundene Wirklichkeit*, Piper, München 1984
- Watzlawick, P., *Münchhausens Zopf oder Psychotherapie und Wirklichkeit*, Hans Huber, Bern 1988
- von Weizsacker, C. F., *Jedinstvo prirode*, Veselin Masleša, Sarajevo 1988
- Wilfert, O., *Odgojni domovi jučer, danas i sutra*, Savez društva defektologa Jugoslavije, Beograd 1971
- Wilfert, O., *Sozialpädagogische Gruppenbehandlung*, Schriftenreihe des Bundeszusammenschlusses für Straffälligenhilfe, Bonn 1981
- Wimmer, R., *Wozu noch Gruppendynamik? Eine systemtheoretische Reflexion gruppenspezifischer Arbeit*, Gruppendynamik, 1990, 21, str. 5-28
- Winnicott, D. W., *Dijete, obitelj i vanjski svijet*, Naprijed, Zagreb 1980
- Wittgenstein, L., *Logično filozofski traktat*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1976

Opomba

1. Agnes Heller meni, da "pojma 'interes' ni poznala niti antična niti srednjeveška filozofija. Interesi oziroma tisto, kar ta pojem označuje, je po njenem mnenju osrednja novost meščanske družbe. Interesi so lahko v nasprotju s potrebami in tudi v nasprotju s koristmi ljudi. Nereflektirano poudarjanje interesov zato pomeni redukcijo potreb na pohlep." (A. Heller, 1981, str. 127)